

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ ТА НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ФІЗИЧНОГО ВИХОВАННЯ І СПОРТУ УКРАЇНИ
КАФЕДРА ІСТОРІЇ ТА ТЕОРІЇ ОЛІМПІЙСЬКОГО СПОРТУ

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

на здобуття освітнього ступеня магістра за спеціальністю
017 Фізична культура і спорт, освітньою програмою
«Олімпійський спорт і освіта»

на тему:

**«ПСИХОЛОГІЧНИЙ КЛІМАТ 5 КЛАСІВ В УМОВАХ
ВОЄННОГО СТАНУ»**

здобувачки вищої освіти

другого (магістерського) рівня

Велько Катерини Анатоліївни

Науковий керівник: Ковальчук В. І.,

канд. фіз. вих., доцент

Рецензентка: Воронова В. І.,

канд. пед. н., професор

Рекомендовано до захисту на засіданні
кафедри (протокол № 5 від 5 грудня 2024 р.)

Зав. кафедри історії та теорії олімпійського
спорту Радченко Л. О., доктор наук з
фізичного виховання і спорту,
професор_____

Київ – 2024

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ I. ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ВИВЧЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНОГО КЛІМАТУ.....	6
1.1. Поняття соціально-психологічного клімату та фактори, які впливають на нього.....	6
1.2. Психологічний клімат в педагогіці.....	9
1.3. Вплив військового стану на психологічний клімат школярів.....	13
Висновки до розділу I.....	21
РОЗДІЛ II. МЕТОДИ Й ОРГАНІЗАЦІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ	22
2.1. Методи дослідження	22
2.2. Організація дослідження	28
РОЗДІЛ III. ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНОГО КЛІМАТУ УЧНІВ П'ЯТИХ КЛАСІВ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ.....	30
3.1. Оцінка психологічного стану учнів та ставлення до навчальних предметів.....	30
3.2. Оцінка відносин в класі.....	38
3.3. Характеристика психологічного клімату, соціометрія класу.....	43
Висновки до розділу III	52
ПРАКТИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ.....	54
ВИСНОВКИ	56
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	58
ДОДАТКИ	

ВСТУП

Актуальність. В наш час світ сповнений непередбачуваності: економічні та політичні кризи, революції, карантин та досвід дистанційної роботи і навчання, війна та міграція. Все це створює зовнішні умови, в яких продовжує розвиватись особистість людини, і які мають безпосередній вплив на соціальні інститути, в тому числі, освітні.

В шкільній системі кризові явища зазвичай не мають безпосереднього впливу на учнів. Вони впливають на дитячий колектив опосередковано - через відношення батьків і стан сімейної системи, стан освітньої системи та готовність до нових викликів. Але саме діти є тими, хто буде формувати соціальну систему майбутнього і те, який досвід вони отримують в шкільному середовищі, закладає фундамент подальшої взаємодії зі світом. Діти, перебуваючи в класі, формують специфічний, свій особливий психологічний клімат, безпосередній доступ до якого мають не стільки батьки та родичі, як вчителі.

Особливості соціально-психологічного клімату досліджували такі вітчизняні вчені: Г. Андреева, Г. Задорожній, А. Колот, М. Малік, В. Новіков, Г. Осовий, Б. Паригін, К. Платонов, О. Поплавська, А. Свинецкий, В. Шепель та ін. [26].

В навчально-методичній літературі ХХ століття приділено багато уваги соціально-психологічному клімату педагогічного колективу, проведено багато досліджень та надано відповідні рекомендації. В сучасних умовах продовжуються дослідження, які можуть допомогти оптимізації діяльності викладацького колективу. Також, є достатньо багато досліджень шкільного клімату, психологічного супроводу учнів, адаптації школярів до умов сьогодення. Психологічному клімату приділено багато уваги в теорії та методиці психології спорту.

Не дивлячись на це, дослідження психологічного клімату класів середньої школи в умовах сьогодення не проводилось.

Умови сьогодення в Україні - унікальне явище. Світ був стресован появою коронавірусної інфекції, стрімким переходом багатьох сфер життя в дистанційну форму. Але саме в Україні знаходився епіцентр світових подій після початку повномасштабного вторгнення 2022 року. Саме в Україні дистанційне навчання було довшим, багато дітей отримали досвід навчання в закордонних школах. Багато дітей були безпосередніми свідками військових дій, переміщені з небезпечних регіонів в більш безпечні, такі як Київська область. Але і тут війна є частиною життя: періодично лунають вибухи, сирени, сім'ї втрачають близьких, люди стають свідками трагічних ситуацій. В таких умовах зараз формується дитяча психіка, формується клімат класу як особливої системи, завдяки якій діти можуть отримувати більше підтримки для конструктивного розвитку.

Мета роботи – вивчити психологічний клімат школярів 5 класу.

Завдання:

1. Вивчити науково-методичну літературу з проблеми.
2. Вивчити детермінанти, які впливають на зміну психологічного клімату в умовах воєнного стану.
3. Дати практичні рекомендації вчителям по оптимізації психологічного клімату.

Об'єкт – соціально-психологічний клімат в групі.

Предмет – структура психологічного клімату.

Методи дослідження:

1. Аналіз науково-методичної літератури та мережі Інтернет.
2. Педагогічне спостереження.
3. Методи психологічної діагностики.
4. Методи математичної статистики.

Структура й обсяг: робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел та додатків.

Список використаних джерел включає 55 найменувань.

Загальний обсяг роботи становить 57 сторінок.

Наукова новизна полягає у тому, що дослідження відбувається в особливих умовах військового стану в країні, які мають безпосередній вплив на психіку дітей та мають пролонговану дію.

Практична значущість полягає у визначенні структури соціально-психологічного клімату учнів 5 класів в умовах сьогодення, виявленні чинників, що впливають на його формування і зміну, для надання практичних рекомендацій шкільним вчителям.

РОЗДІЛ І

Теоретичні аспекти вивчення психологічного клімату

1.1. Поняття соціально-психологічного клімату та фактори, які впливають на нього

У відповідності до З.М. Пушкар., Г.М. Войтович., проблемі соціально-психологічного клімату в колективі присвячено багато робіт як у вітчизняній так і зарубіжній науковій літературі. Значну увагу приділяли цим дослідженням О.І. Зотова, А.Г. Ковальов, Г. М. Андрєєва, В. М. М'ясищев, Б. А. Паригін, Платонов К. К., Лутошин, В.М. Шепель, Е.В. Шорохова та ін [23].

Інтерес до цієї теми, як зазначає А.Л. Свинецький, перш за все пов'язаний з результатами досліджень, що виявили зв'язок між продуктивністю праці групи і особливостями її психологічного клімату.

Американські вчені зазначають, що поняття психологічного клімату – це когнітивні уявлення індивідів про найближче середовище. Теорія психологічного клімату в США розроблялась і досліджувалась починаючи з 70-х років ХХ століття. Найбільше уваги американськими вченими приділено способу відображення когнітивних уявлень людини про психологічний клімат – ситуацію, навколишнє середовище і людей [52]. За даними турецьких науковців, дослідження психологічного клімату почалось дослідником Артуром Перрі [51].

Щодо вітчизняних досліджень, то Бикова І.М. стверджує, що вперше термін «психологічний клімат» запровадив Н. С. Мансуров у 60х роках ХХ століття, досліджуючи трудові колективи [4].

Як зазначає З.М. Пушкар, відповідно до досліджень Б.Д. Паригіна, К. К. Платонова., Г. А. Моченока., де проводяться паралелі соціально-психологічних явищ із кліматом, психологічний клімат групи може проявлятися у таких феноменах як настрої, колективна думка та індивідуальне самопочуття в колективі. В свою чергу ці феномени мають відображення як на взаємовідносинах у колективі, так і на результати діяльності, прийняття

рішень у колективі. Окрім того, автор вказує на «змістовну характеристику» психологічного клімату яка пов'язана із самопочуттям людини в групі – відчуття нею того чи іншого настрою, задоволення від діяльності, комфорту [36]. Так, автор підкреслює зв'язок і вплив загального психологічного клімату групи на особистість, так і навпаки – вплив настрою, що виникає у особистості в групі на групу і її продуктивність.

Але одночасно, це означає, що психологічний клімат як стан міжособистісних відносин має властивість змінюватись.

Науковці визначають наступні чинники, які впливають на зміст та функції соціально-психологічного клімату групи:

а) чинниками глобальної макросфери називають всю система суспільних відносин, соціальний, політичний, економічний клімат суспільства в цілому ;

б) чинниками локальної мікросфери називають конкретну сферу діяльності і взаємодії членів групи [36].

За А. Максимовичем, клімат колективу відображає психічні настрої, які панують в групі та взаємозв'язки, що існують між членами групи [26].

С.П. Яланська у статті «Творча компетентність менеджера та соціально-психологічний клімат у колективі» зазначає, що соціально-психологічний клімат – це такий якісний аспект взаємодії групи, який може як сприяти, так і перешкоджати продуктивності діяльності групи, творчій реалізації, розвитку як групи, так і окремих особистості в ній.

В своїй статті С.П. Яланська посилається на дослідження компонентів соціально-психологічного клімату В.М. Шепеля. Цими компонентами є: соціальний клімат, який формується усвідомленням спільних завдань та цілей групи; моральний клімат як прийняті в групі принципи та норми, цінності організації; психологічний клімат як безпосередні відносини в групі, що мають властиве їм емоційне забарвлення, неофіційні зв'язки, що складаються між членами колективу [49].

За Н.С. Журавською на формування сприятливого соціально-психологічного клімату в колективі впливають: імідж керівника, що включає стиль його керування, модель поведінки тощо; тренінги на навчання, згуртованість та підвищення моральних цінностей колективу; безпосередня згуртованість колективу, яка формується під час неформальних заходів та спілкування [11].

Таким чином, можна сказати, що соціально-психологічний клімат це фон, що виникає і одночасно, проникає на тлі відносин в групі і стані кожного учасника групи, його особистості, яка змінюється і розвивається на фоні відносин в групі. Відповідно, чинники, що впливають на цей клімат можуть бути як більш глобальні, так і конкретні і в кожному випадку – різні, що значить, що клімат не є постійно-сталою величиною, а є середовищем, яке може змінюватись і на яке можна впливати. Соціально-психологічний клімат має своє наповнення, яке можна сформулювати такими поняттями як структура, наповнення та сенс.

Дослідники досліджують як саму структуру соціально-психологічного клімату груп, так і способи впливу на нього. Тому можна також виділити умовно внутрішню сферу соціально-психологічного клімату, тих хто безпосередньо складає групу і відносини в ній і зовнішню – тих, хто може впливати ззовні структури групи, будучи залученим в неї частково або зовсім не залученим [31].

Для існування живої істоти в природньому кліматі є характерним явище адаптації. Це справедливо для існування особистості в соціально-психологічному кліматі групи. Значить, особистість може бути як адаптованою, так і дезадаптованою до клімату групи. Як зазначають З. Пушкар та Г. Войтович у своїй статті, для ефективного процесу адаптації особистості до клімату групи важливими є системи: емоційна, перцептивна, когнітивна і моторна. Адаптація, адаптована поведінка – результат злагодженої роботи цих систем [36].

Щодо менеджера групи, який має можливість зовнішнього впливу, науковці зазначають важливість творчого підходу та обізнаність у створенні сприятливого соціально-психологічного клімату в колективі. Творчість науковці розглядають як процес якісного перетворення звичайних даних в щось нове, що буде кращим за вихідне [39].

Вітчизняні науковці впевнені, що однією з пріоритетних тем у психології, в тому числі, спортивній, у XXI століття буде оптимізація психологічного клімату в колективах, групах, в тому числі, на уроках [13].

1.2. Психологічний клімат в педагогіці

Н. І. Курмишева у своїй статті "Шкільна атмосфера як духовна складова освітнього середовища: фінський досвід" надає перелік дослідників, які присвятили свої праці вивченню проблеми формування соціально-психологічного клімату в психолого-педагогічній літературі, з них: Б. Баєв, І. Бех, Л. Долинська, Л. Дунець, І. Зязюн, Л. Крамущенко, І. Кривонос, Н. Кузьміна, М. Левченко, Г. Локарева, Л. Мищик, О. Мороз, Д. Ніколенко, О. Петровський, О. Почерніна О. Савенкова, З. Слєпкань, Н. Чепелева, Т. Яценко та ін [23].

З них А. Фідлер, Е. Гуцало, Л. Жедунова паралельно вживають «клімат» і «атмосфера» як тотожні поняття. Обидва ці поняття використовують для означення психологічного стану учня та класу, вчителя та педагогічного колективу, демонструючи психологічний настрій членів всієї соціальної групи, що проявляється перш за все у відносинах людей один до одного та спільної діяльності [23].

Закордонні вчені зазначають, що шкільний клімат є показником, який досліджується вже багато років і має проявлення в очікуваннях учасників освітнього процесу, в меті, принципах навчання, міжособистісних відносинах, залученості в освітній процес учасників, організацію процесу навчання та будується на особистісному сприйнятті цього процесу учасниками [51].

Важливо зазначити, що оскільки психологічний клімат – це перш за все настрої аудиторії, то його можна і діагностувати, і прогнозувати, і свідомо регулювати.

Більшість із вказаних вище дослідників, відзначає, що важливою умовою сприятливого мікроклімату колективу є позитивна мотивація та зацікавленість здобувачів освіти в досягненні позитивних результатів навчання, а також - особистісна спрямованість викладача на успішне вирішення завдань педагогічної діяльності [23].

Дослідники психологічного клімату в спортивних командах, В. М. Гузар, О. Г. Шалар., А. О. Норик у своїй статті про деякі фактори, що впливають психологічний клімат жіночої футбольної команди, зазначають, що найважливішим у міжособистісних відносинах є психологічний клімат. Згідно з дослідженнями, проблема психологічного клімату – одна з найбільших проблем командних видів спорту, адже щоб досягти бажаних результатів у спорті, тренеру необхідно згуртувати свій колектив [9].

Важливим аспектом побудови взаємовідношень у команді, як зазначають вчені, є спілкування. Тренер, менеджер, має свідомо впливати та налагоджувати міжособистісні, особистісно-групові та міжгрупові стосунки в команді [9].

У відповідності до З.М. Пушкар, Г.М. Войтович, гарний психологічний клімат виникає коли колектив стає «командою». В такому колективі є місце для реалізації здібностей і талантів кожному з його членів [36].

Вчені також доводять вплив психологічного клімату на розвиток вольових якостей учасників колективу [8]. Підтверджуючи таким чином не тільки вплив учасників, їх якостей та станів, мети на колектив, а і вплив колективу на особистісні якості його учасників.

Одночасно, сучасними науковцями досліджується вплив соціально-психологічного клімату класу на становлення Я-концепції учнів [41]. Посилаючись на те, що соціалізація особистості відбувається протягом всього життя людини і заклади освіти, традиційно, посідають перше місце в цьому

процесі. Важливо не упускати, вказують вчені, увагу з того, що освітній простір останніх років значно змінився і на соціалізацію учнів мають вплив не тільки навчальне середовище, а й інформаційне [1]. Особливо цей вплив є актуальним в умовах військового часу.

У своїй статті про особливості побудови ефективного шкільного клімату С. С. Кутєпова зазначає, що під терміном «шкільний клімат» зазвичай розуміють відносини, які виникають між учасниками навчального процесу, на які мають впливу: індивідуальні, емоційні, психологічні та офіційно-ділові якості вчителів; взаємовідносини між учнями; ставлення вчителів до учнів й навпаки; взаємини між членами педагогічного колективу. Стверджується, що шкільний клімат є основоположним у формуванні особистості учня, тому до форми та наповнення шкільного психологічного клімату слід відноситись особливо уважно [22].

Дослідники дитячих колективів зазначають, що психологічний клімат є відображенням взаємин в дитячому колективі, які виникають із плином часу, завдяки вирішенню спільних проблем, є проявленням особистих відносин дитини до навколишнього життя. Таким чином, соціально-психологічний клімат виступає показником зрілості колективу [16].

Науковці спортивної психології виділяють «стабільні» і «нестабільні» групи. Для груп, які є «нестабільні», важко спрогнозувати результат їх діяльності [20]. В свою чергу стабільність групи залежить від низки факторів, з якими можна провести аналогію в діяльності класу:

- Єдність та відповідність своєму призначенню групи;
- Повторюваність певних характеристик у членів групи;
- Пропорційність частин групи;
- Зв'язок і взаємозалежність членів групи;
- Урівноваженість частин групи – образ групи;
- Співтворчість в групі і відторгнення чужорідних елементів.

Так, кожен учасник групи не тільки є проявом загальної діяльності групи, він визначає своєю діяльністю якість всієї групи і результативність всієї групи.

Таким чином, психологічний клімат у школі впливає на:

1. Ефективність навчальної діяльності;
2. Мотивацію до навчання;
3. Психологічний стан учасників всього навчального процесу.

Можна виділити відносини, які складають психологічний клімат класу як «горизонтальні» - між учнями та «вертикальні» - між учнями та викладачами, адміністрацією школи [44].

За даними вітчизняних науковців, тип організації взаємодії дитячого колективу з вчителем має безпосередній вплив на якість соціально-психологічного клімату в класах. Так, покращують психологічний клімат підтримуюча модель взаємодії та прямий тип взаємодії з учнями вчителя, де вчитель має психологічний контакт з кожним учнем [43].

С.О. Карплюк у статті Формування сприятливого соціально-психологічного клімату в студентській академічній групі педагогічного ВНЗ, виділяє п'ять факторів, що впливають на психологічний клімат навчального процесу:

1. Функціональні фактори, що відображають загальні умови, організацію навчального процесу, включаючи розподіл функцій, прав та обов'язків між учасниками навчального процесу, режим навчання та відпочинку тощо.

2. Економічні фактори, до яких відносяться всі питання оплати за навчання або за роботу педагогічного колективу, фінансові питання перебігу освітнього процесу.

3. Управлінські фактори, як стиль управління адміністрацією працівниками та учнями, організацію відносин по вертикальній структурі освітнього процесу.

4. Психологічні фактори – все, що стосується поведінки, настрою, міжособистісних стосунків між учасниками навчального процесу.

5. Фактори успішності характеристики групи, що включають етап формування колективу учнів, їх розвиток у групі та перспективи в навчанні [19].

Таким чином, можна зробити висновок про ретельне дослідження в педагогіці складових та причин виникнення психологічного клімату тої чи іншої якості. Можна стверджувати, що це питання є фундаментальним при формуванні не тільки сприятливого середовища для учнів, але і підвищення їх ефективності в навчанні, а, відповідно, - у підвищенні загальної якості навчання.

1.3. Вплив військового стану на психологічний клімат школярів

За даними United Nations International Children's Emergency Fund (UNICEF, 2022с), з початку повномасштабного вторгнення до Липня 2022 року, більше 12 мільйонів українців були змушені покинути свої домівки. З них 6,2 мільйони були вимушено переселеними всередині країни і більше ніж 6,1 мільйон виїхали в якості вимушених мігрантів та біженців за кордон. Воєнні дії загрожували життю більше ніж 7,5 мільйонів дітей. Близько 2,5 мільйонів українських дітей були переміщені всередині країни і близько 2 мільйонів – виїхали за кордон [55].

Навчання в умовах воєнного стану має свої складні умови: нерегулярність, навчання в нових умовах життя, іноді відсутність достатніх побутових умов, переїзди та зміна місця навчання і життя або ж перериви навчання на повітряні тривоги і перебування дітей під час уроків в бомбосховищах та укриттях [7].

Дослідники вказують, що емоції людини є особливим класом станів, що відображають відношення людини до навколишнього середовища, до людей навколо, до себе і своєї діяльності.

В теорії розрізняють прості та складні види емоцій. До простих емоцій відносяться ті, що пов'язані із задоволенням фізичних потреб. Їх розрізняють на:

- позитивні – які пов'язані із задоволенням власних потреб,
- негативні – пов'язані із незадоволенням власних потреб,
- стеничні – підвищують життєдіяльність,
- астеничні – пригнічують життєдіяльність.

Нижчі емоції мають безпосередній зв'язок із життєдіяльністю всього організму: з органами кровообігу, дихання, травлення тощо.

Складні емоції виникають під час усвідомлення людиною об'єкта, що викликав ці емоції, його значення для людини.

Емоції мають істотний вплив на процес діяльності людини. Одночасно, переживання життєвого сенсів явищ та об'єктів в житті людини, відчуття емоцій – є обов'язковою умовою людської активності. Емоційні процеси забезпечують свого роду енергетичне наповнення діяльності, мотиви. Емоції визначають кількісну і якісну характеристики поведінки. Вони беруть участь у селективному сприйнятті людини – при виборі об'єктів, які мають і не мають вплив на неї.

Почуття є формулю переживання людиною свого ставлення до дійсності. Вони більш тривалі та стійкі порівняно з емоціями. Структура почуттів має в складі не лише емоції, а й усвідомлення, розуміння, знання стосовно зовнішнього світу [18].

Таким чином, будь-які явища зовнішнього світу, особливо – військовий стан, воєнні дії, які мають безпосереднє проявлення в матеріальному світі не можуть не мати яскравий вплив на емоційний стан дітей. І чим більше ці стани пов'язані із усвідомленням явищ, сенсів війни, тим більш стійкими можуть ставати почуття дитини відносно оточуючих умов.

Українські вчені, вивчаючи особливості адаптації учнів до стресових станів, зазначають, що навчання в школі є переживанням власної реалізації, впливає на задоволення життям в цілому, відчуття самоцінності, настроїв та

формування психологічної стійкості. За дослідженнями, проведеними у 2013 році, найнижчий рівень стресостійкості і одночасно високий рівень тривожності мають учні середньої школи. Вчені зазначають важливості формування в цьому віковому періоді позитивної Я-концепції, власної позиції для можливостей справлятися із стресом [46].

Досліджуючи вплив воєн на психіку дітей, вчені зазначають, що під час війни Боснії та Герцеговин (1992 – 1995) у дітей спостерігалась дратівливість, безсоння та нічні жахи, тривога покинутості та психосоматичні симптоми, спостерігалась проблема з концентрацією уваги. Вчені зазначають, що надана вчасно психо-соціальна підтримка в подальшій перспективі суттєво не відобразилась на житті дітей [12].

Війна в Палестині, як зазначають науковці, була передбачуваною і діти були вмотивовані до боротьби із ворогом. Із травматичних подій, які мали вплив були стрілянини в школах, приниження батьків та догляд за пораненими.

В Хорватії через 30 місяців після війни спостерігалось 10% дітей, для яких військові події стали травматичними. Такі діти вказували на відчуття «скороченого майбутнього, коли через відчуття скорої смерті вони відмовлялись планувати майбутнє.

Дослідники дитячого стресу війни в Лівані зазначали, що найбільший показник стресу мало спостереження обстрілів міст, де жили діти [12].

Вченими досліджені як психічні стани реакцій на стрес різної інтенсивності, так і засоби психологічної допомоги при різних подіях травматичного типу.

Вчені зазначають надвисоку важливість впливу зовнішніх чинників, загальносоціальних явищ, таких як війна, на моральне виховання та становлення дітей [12].

Німецькі дослідники зазначають, що дитяча тривожність порівняно із попередніми роками, навіть враховуючи період карантину 2020 року, значно посилилась [53].

Дослідники Фундації "Діти та війна", у своєму посібнику пишуть, що експерти, які працюють з дітьми, в тому числі, вчителі, з таких країн, як Руанда, Боснія, Косово, Китай, Іран, Сирія, Україна та Непал, відмічають різноманітні зміни у поведінці та стані дітей. Не дивлячись на те, що діти могли впоратися із ситуацією війни на перший погляд добре, дорослі відмічають такі зміни, як: нервовість, тривожність, наляканість, страх гучних звуків, страх виходу на вулицю, замкнутість, пригніченість, неочікувана емоційність навчть через незначні речі. В залежності від того, що пережила дитина ці реакції можуть бути різноманітними і включати, навіть, посттравматичний стрес, депресію, тривожність, реакції горя та проблеми з поведінкою [38].

У посібнику «Психологічне діагностування проявів адаптаційних розладів у суб'єктів освітнього простору в умовах воєнного стану і післявоєнного відновлення країни» Н.В. Пророк та інші науковці нагадують, що ВООЗ визначає психічне здоров'я як «...стан добробуту, в якому людина здатна реалізувати свій потенціал, долати щоденні стреси, ефективно й плідно працювати та робити внесок у життя своєї спільноти». Науковці відзначають наступні рівні психічного здоров'я:

1. Психічний добробут (зелена зона), що характеризується нормальними змінами настрою та патерну сну, добрими фізичним самопочуттям, енергійністю, працьовитістю та соціальною активністю.

2. Помірний стрес (жовта зона) передбачає знервованість, дратівливість, сум та складності зі сном, втому, зниження енергії, головний біль, м'язове напруження, прокрастинацію та зниження соціальної активності.

3. Вразливість та сильний стрес (помаранчева зона), яка включає такі стани, як тривога, гнів, постійний сум та безнадія, порушений сон або сон без відпочинку, велику втому, біль, зниження якості роботи, презентеїзм (робота не дивлячись на втому або хворобу), соціальне уникнення та відмову від контактів.

4. Погіршення добробуту (червона зона), у якій проявляється надмірна тривожність, лють або депресивний настрій, неможливість заснути або спати, виснаження, фізичні хвороби, неможливість виконувати роботу або абсентеїзм (ухиляння від участі в робочих питаннях), ізоляція, уникнення соціальних подій [35].

Як бачимо, для людини взаємодія з групами людей або людською спільнотою є не тільки важливим фактором особистого розвитку, причетності, безпеки, але і показником рівня добробуту, психологічного стану.

В силу того, що ситуація війни супроводжується великою кількістю травматичних подій, які характеризуються неочікуваністю, невизначеністю, руйнівною силою, загрозою життю та цілісності людини, такі події мають фундаментальний вплив на психіку людини і не дивлячись на свій характер, мають бути інтегровані в життєвий досвід. Ситуація війни може спричинити сильний стрес, що буде проявлятися у почуттях жаху, страху та безпорадності.

Загальновідомо, що спроможність подолати труднощі, в тому числі в навчанні, перш за все залежить від особливостей самої особистості, яка з ними стикається. Тому при аналізі впливу ситуації війни на психологічний клімат школярів, варто враховувати вік школярів, їх психологічну готовність і наявність достатніх захисних механізмів для подолання викликів війни. Окрім того, сам шкільний стрес поглиблює тривожний стан дитини. Як зазначалось вище, шкільні працівники теж є учасниками формування психологічного клімату. Тому важливо враховувати досвід дорослих, їх можливості долати стрес та їх стани, але також – готовність, навички і вміння працювати з дітьми, що стикнулись із ситуацією війни.

Як стверджує колектив науковців у праці «Психологічне діагностування проявів адаптаційних розладів у суб'єктів освітнього простору в умовах воєнного стану і післявоєнного відновлення країни», при дослідженні дітей вимушених переселенців та дітей, які не залишали Київ, було виявлено підвищену тривожність, емоційну напруженість, падіння рівня активності, знижений настрій, невпевненість у собі, проблеми в комунікативній сфері.

Науковці також стверджують, що вчителі під час роботи в ситуації війни мають вищий рівень можливого розвитку посттравматичних розладів, адже вони не тільки переживають власний стрес, але і мають працювати із травмованими дітьми та їх батьками – так званий, вторинний травмівний стрес.

Ситуація війни може впливати на учасників освітнього процесу неможливістю зосередитись на навчанні, що можливо тільки при відчутті безпеки. А також – викликати розлади пізнавальних процесів: розлади пам'яті: амнезія – втрата пам'яті, конабуляція – наявність в пам'яті подій, які ніколи не відбувались з людиною, важкість запам'ятовування; розсіяність уваги; порушення сприйняття; розлади мислення мимовільний відхід від основної теми розмови; надмірна докладність [35].

Також вітчизняні вчені довели вплив рівня тривоги учнів на конфліктність в колективі [25].

Окрім того, дослідження останніх років доводять низький рівень мотивації учнів до навчання та негативне ставлення до школи в цілому [45]. В таких умовах велику роль має психолог у школі, хоча більшість працівників освіти не знають, в чому задача цієї людини в школі [21], що є причиною недостатньої кількості психологів у закладах освіти, особливо для військового часу [14].

Вчені зазначають, що для подолання наслідків війни, необхідним є розвиток у дітей копінг-стратегій таких як фізичні (здоров'я, фізична форма), психологічні (переконання, самооцінка, мораль, локус контролю), соціальні (соціальна мережа і підтримка), матеріальні (обладнання, гроші). Таким чином, розвиваючи в дитині такі якості як оптимізм, адекватна позитивна самооцінка, компетентність, соціальна підтримка, дорослі можуть підвищити стресостійкість дітей [12].

Вчені дослідили, що комформізм допомагає дітям легше витримувати травматичні події під час військового стану, натомість високий рівень

автономії – навпаки, можуть підвищити рівень агресії дитини щодо зовнішнього середовища [12].

Для подолання наслідків війни в родині, вчені зазначають важливість розвиток у дорослих таких якостей, як: комунікативність, емпатія та розуміння, вміння проговорювати та виражати власні почуття, вчасно звертатись за психологічною допомогою для забезпечення власної стабільності та можливості доносити дітям необхідну інформацію [47].

Все це має своє відображення в психологічному кліматі школярів і, відповідно, впливає на якість навчання та результати навчального процесу, впливає на відносини у колективі та актуальність питання налаштування психо-соціальної атмосфери.

В таких умовах виховання є запорукою не тільки формуванні у людини загальноприйнятих соціальних якостей, але й підвищення життєстійкості дітей [5]. Особливу роль в цьому можна відвести фізичному вихованню, яке має на меті не тільки покращення стану учнів, але й виховання в них таких якостей, як морально-вольові, фізичні вміння, зміцнення здоров'я [37]. Вітчизняні вчені вказують на важливість в нинішніх умовах фізичного виховання та здорового способу життя для зниження впливу стресових факторів на психіку людини та покращення психологічного клімату, в тому числі, в дитячих колективах [48]. Вітчизняні вчені впевнені, що підходи до фізичного виховання в умовах воєнного стану мають бути якісно змінені в сторону емоційності і інтерактивності для покращення результатів уроків в умовах воєнного стану [28]. Адже фізичне виховання не тільки сприяє особистісній адаптації учнів до нових обставин життя, але й допомагає формувати нові чинники соціально-психологічного клімату класу [29].

Дослідження українських науковців в сфері фізичного виховання та спорту свідчать, що в Україні порівняно з довоєнним станом, знизилась частка дітей, які займаються спортом. Визначено основні причини, які заважають дітям займатись спортом, як психологічний стан та соціальні аспекти життя [42].

Нажаль, під час воєнного стану освітній процес має нижчу ефективність, зокрема, уроки фізичного виховання можуть бути відмінені через повітряну тривогу або проводитись в дистанційному форматі, що знижує якість засвоєння учнями матеріалу. За результатами сучасних досліджень, серед учнівської молоді в середньому лише третя учнів мають високий та середній рівень фізичної підготовленості. Тому науковці рекомендують подовжувати строк адаптації учнів на початку навчального року [27].

Так, головною метою, що постала перед системою освіти на сьогодні стало створення таких психолого-педагогічних умов, які зможуть забезпечити виховання гуманної, соціально-активної дитини, сприяти розвитку потенціалу, здібностей, обдарованостей учнів, виховувати дітей, які будуть не тільки збагачені духовно, але й фізично здорові та витривалі [34].

Опитування українських родин показали, що батьки і діти в умовах воєнного стану спираються перш за все на внутрішні ресурси, родинні зв'язки, друзів та на ресурси громади. Але також недостатньою є обізнаність громади в методах зниження стресу, усвідомлення своїх почуттів та станів, першої психологічної допомоги [54].

Також вітчизняні науковці наголошують, що для профілактики негативного впливу війни на дитячу психіку, важливим є відчуття захищеності, компетентності дорослих в тих чи інших обставинах, важливості власних почуттів. Для цього рекомендується частіше обіймати дитину, розмовляти з нею про почуття, підтверджувати, що ці почуття є нормальними, створювати відчуття того, що війна не безкінечна, нагадувати про майбутнє [32].

Дослідники наголошують, що в умовах воєнного стану саме вчителі стають не тільки тими, хто навчають, займаються академічним розвитком учнів, але також розвивають учнів особистісно, підтримуючи психологічну витривалість учнівського колективу [50]. Показниками психологічного благополуччя працівників освіти вважаються реалізація власних здібностей, можливість впоратися із повсякденними стресами в професійному та

особистому житті, забезпечувати баланс між особистим та професійним життям [17].

Висновки до розділу I

Виходячи з викладеного вище, було досліджено складові психологічного клімату груп та школярів, факторів, що впливають на психологічний клімат колективу та школи, класу, також було вказано особливості психологічного клімату школи в умовах воєнного стану.

Важливо зазначити вплив механізмів адаптації на формування психологічного клімату під час воєнного стану та складність самого явища психологічного клімату школи, адже кожен із учасників освітнього процесу має власні адаптивні механізми, в тому числі, сама освітня система теж так чи інакше адаптувалась до ситуації війни.

Таким чином, розглядаючи психологічний клімат школярів п'ятих класів в умовах воєнного стану, можна стверджувати, що це не стільки статична форма, як процес, в якому кожен з учасників впливає на форму, яку в момент часу можна зафіксувати. Одночасно, як єдина система, клас, група, випрацьовує власні адаптивні механізми, які є емергентними і виникають саме в таких умовах і саме в цьому середовищі.

Розділ II

Методи й організація дослідження

2.1. Методи дослідження

У ході роботи були використані наступні методи дослідження:

1. Аналіз науково-методичної літератури та мережі Інтернет.
2. Педагогічне спостереження.
3. Методи психологічної діагностики.
4. Методи математичної статистики.

Аналіз науково-методичної літератури дав можливість вивчити спеціальну літературу та інформацію з мережі Інтернет, що безпосередньо або опосередковано стосувалась теми роботи. Були вивчені та проаналізовані матеріали наукових досліджень та узагальнений досвід психологів, педагогів, науковців з обраної теми.

Педагогічне спостереження як планомірний аналіз та оцінка методу організації навчально-виховного процесу, відносин у групі, поведінки учнів п'ятих класів [2]. Результати додатково підтвердили результати, що були отримані за допомогою інших методів та дали можливість розширити питання психологічного клімату п'ятих класів в умовах воєнного стану.

Методи психологічної діагностики, які були використані з урахуванням віку опитуваних та теми наукової роботи: тест-опитувальник визначення індексу згуртованості групи (за Сішором) [30] за яким досліджувалось відчуття класом себе відносно інших, опитувальник «Мій клас» (методика Боврозера у модифікації Ю. Гільбуха) [3] за яким досліджувались відносини в середині групи і ставлення один до одного, опитувальник «Ставлення до навчальних предметів» (опитувальник за методикою С. Левченко) [33] за яким досліджувались предмети, які викликають дезадаптацію, соціометрія [10] як загальний зріз зв'язків в класі, проєктивна методика «Автопортрет» [15] для оцінки внутрішнього стану учнів.

Тест-опитувальник визначення індексу згуртованості групи (за Сішором).

Групова згуртованість – такий параметр, що показує ступінь інтеграції учасників групи, їх згуртованість в єдине ціле.

Методика складається з 5 запитань з декількома варіантами відповідей на кожен. Відповіді кодуються в балах згідно з наведеними значеннями [30].

Опрацювання результатів Індекс групової згуртованості визначається за формулою:

$$S_c = \frac{S}{n}$$

де S – загальна кількість балів, набрана всіма членами колективу за всіма показниками;

n – кількість студентів, що приймала участь в дослідженні.

Індекс групової згуртованості лежить в межах 19 балів (висока згуртованість) і 5 балів (низька згуртованість). В залежності від показників дається загальна характеристика групової згуртованості групи як групи з високим (19-15 балів), середнім (14-10 балів) чи низьким (9-5 балів) рівнем розвитку.

Дана методика, як стверджують вчені, добре підходить до зрілого колективу з гарно висвітленими потребами та спільними інтересами. В робочому колективі, за для отримання найвищих результатів, необхідно підтримувати один одного та бути направленими на одну мету. Ця методика була нами обрана через свою простоту та можливість гарно висвітлити рівень кожного учасника класу та після вирахувати загальний індекс згуртованості колективу.

Опитувальник «Мій клас» (методика Боврозера у модифікації Ю. Гільбуха).

Ця методика дозволяє дослідити відношення окремих учнів до класу, ступінь конфліктності в класі і ступінь згуртованості, як ці показники усвідомлюються окремими учнями [3].

Методика передбачає діагностику емоційних зв'язків між членами класного колективу, вимірювання ступеня згуртованості. Методика складається з 15 запитань, що розділені на 5 блоків. У кожному окремому блоці з трьох запитань 1-ше запитання вимірює ступінь задоволеності шкільним життям, 2-ге – ступінь конфліктності у класі (як вона усвідомлюється окремими учнями та класом у цілому) і 3-тє – ступінь згуртованості класу(тобто як ця якість відбивається у свідомості учнів).

Суми балів визначаються так:

- ступінь задоволеності (З) ;
- ступінь конфліктності(К) ;
- ступінь згуртованості(Зг) .

Усна інструкція, що дається учням: „Запитання цієї анкети спрямовані на те, щоб з'ясувати, яким є ваш клас. Обведіть кружечком слово «так», якщо ви згодні з даним твердженням, і слово «ні», якщо не згодні з цим твердженням. Не забудьте підписати власне ім'я та прізвище на зворотньому боці анкети”.

Правила оцінювання: запитання, поруч з яким відсутня позначка „п” (протилежний), оцінюється балом „3”, при відповіді „так” і балом „1” при відповіді „ні”. Запитання з позначкою „п” оцінюється протилежно (тобто при відповіді „так” - 1, а при відповіді „ні” - 3). За запитання, на які не дали відповіді або дали з порушенням правил, проставляється бал 2. Для одержання оцінки за даним параметром бали за п'ятьма запитаннями, що його стосується, підсумовують. Наприклад, загальну оцінку із задоволеності одержують шляхом додавання балів за запитаннями № 1,4,7,10,13. Ця методика дає змогу діагностувати насамперед ставлення окремих учнів до свого класу. Водночас вона дає можливість отримати й узагальнену характеристику. Для цього за кожний із трьох параметрів вводять середній бал (як середнє арифметичне).

Максимальна кількість балів по кожному з показників – 15.

Опитувальник «Ставлення до навчальних предметів» (за методикою С. Левченко).

Дає можливість оцінити рівень адаптованості учнів 5х класі до нових предметів і викладачів у середній школі, виявити їх відношення відносно кожного предмета [33].

Поняття «адаптація» - одне з ключових у дослідженні живого організму, оскільки саме механізми адаптації, вироблені в результаті тривалої еволюції, забезпечують можливість існування в мінливих умовах середовища.

Психічна адаптація – це процес взаємодії особистості із середовищем, при якому особистість повинна враховувати особливості середовища й активно впливати на нього, щоб забезпечити задоволення своїх основних потреб і реалізацію значимих ланцюгів.

Успішна адаптація залежить від сприятливих умов і змісту навчання, діяльності й спілкування дитини в сім'ї і школі. Сформованість пізнавальних процесів, оволодіння значущою для даного віку діяльністю, достатній рівень соціально-психологічного розвитку дитини, стимулювання її як суб'єкта розвитку з боку педагогів і батьків позитивно впливають на можливість дитини сприймати навчання, зумовлюють її шкільну зрілість.

П'ятий клас (10-11 років) — це закінчення дитинства, період, який безпосередньо передує підлітковому. Саме на цей вік припадає найбільша кількість дітей із так званою «шкільною дезадаптацією», тобто тих, які не вміють пристосуватися до умов та вимог середньої школи. Це може проявлятися у низькій успішності, поганій дисципліні, розладах взаємин із дорослими та однолітками, появі негативних якостей в особистості та поведінці, негативних суб'єктивних переживань.

Умови навчання в середній школі висувають більш високі вимоги до інтелектуального й особистісного розвитку, до навчальних знань. Така напруга може ставати причиною відмови від навчання, поганої поведінки та зниження зацікавленості навчанням. В умовах воєнного стану перехід в

середню школу може бути додатковим навантаженням на адаптаційну систему дитини. Тому важливо було дослідити зацікавленість у навчанні та стан учнів на уроках за критеріями: цікавості, безпеки, впевненості, спокою, легкості, впевненості.

Оцінка відбувалася за балами, де кожен предмет оцінюється по параметрам: «0- так, 1 – іноді, 2 – ні.

Соціометрія.

Цей метод є соціально-психологічним тестом, який застосовують для виявлення і оцінки міжособистісних стосунків в групі. Досліджуваним пропонується відповісти на низку запитань, відповідаючи на які, вони здійснюють послідовний вибір членів групи, яким надається перевага над іншими в певній ситуації. За результатами його вибору будується соціометрична матриця і соціограма, обраховуються соціометричні коефіцієнти групової згуртованості [10].

Обробка отриманих даних Кількість виборів, отриманих кожним студентом, характеризує його положення в системі міжособистісних відносин, тобто визначає його соціометричний статус.

Він обчислюється за формулою:

$$S_i = \frac{\sum R_i}{n-1}$$

Де:

$\sum R_i$ - сума індивідуальних виборів,

n – кількість членів групи.

Крім того, можна обчислити індекс групової згуртованості. Він знаходиться за формулою:

$$C_{zp} = \frac{\sum R_{вз}}{\frac{1}{2}(n^2 - n)}$$

Де:

$\sum R_{вз}$ - сума взаємовиборів усієї групи,

n – кількість членів групи.

Проективна методика «Автопортрет».

Методика дозволяє провести вивчення особливостей самосвідомості, самооцінки особистості. Застосовується з метою діагностики несвідомих емоційних компонентів особи [15]. Дітям пропонується на аркуші паперу намалювати свій портрет, без обмеження в часі [24].

Автопортрет – це зображення людини, зроблене нею самою. Зображуючи себе, людина відтворює основні свої потреби, ресурси, переживання і стани. Дозволяє визначити також особливості самосвідомості, самоствавлення, самооцінки [40].

Дана методика дозволяє оцінити наступні параметри:

- Самооцінка (розташування малюнка на листі)
- Інтелектуальна і соціальна адекватність (голова)
- Контроль над тілесними потягами (шия)
- Місцезнаходження базових потреб і потягів (тулуб)
- Чутливість до критики, громадської думки
- Тривожність
- Страхи
- Агресивність
- Виражений захист
- Егоїзм, нарцисизм
- Депресія
- Залежність (у тому числі і від матері)
- Емоційна незрілість, інфантилізм
- Демонстративність

Методи математичної статистики.

Обробка й аналіз первинних даних проводилися з використанням комп'ютерних програм: офісних доповнень EXCEL.

Використання методів математичної статистики пов'язане, насамперед, з досягненням мети нашого дослідження [6]: медіана, середнє арифметичне

значення.

Таким чином, використані наступні значення математичної статистики:

Середньостатистичний показник – показник середнього рівня, самого типового й характерного для всього ряду ($\bar{x}$) вираховувалися за формулою:

$$\bar{x} = \frac{\sum(x_i)}{n},$$

де $\bar{x}$ – значення середньої статистичної величини;

x_i – фактичне значення кожного досліджуваного показника;

i – індекс, який вказує на порядковий номер певного показника;

n – кількість людей, які брали участь в експерименті.

де d – різниця між показниками для кожного випробуваного;

n – кількість випробуваних.

2.2. Організація дослідження

Науково-педагогічний пошук складався із трьох етапів дослідження.

Перший етап (вересень-грудень 2023 року) – розробка плану роботи, визначення мети, завдань і добір методів.

Під час другого етапу (січень-квітень 2024 року) – проводилося тестування учнів та педагогічне спостереження на уроках.

Третій етап дослідження (травень-жовтень 2024 року) був спрямований на проведення аналізу й інтерпретації отриманих даних; проведення й узагальнення результатів експерименту; співвідношення даних з науково-дослідної практики та досліджень; розробки практичних рекомендацій.

Дослідження проводилось на базі Крюківщинського ліцею «Лідер» Вишневої міської ради Бучанського району Київської області із залученням учнів 5го Ж класу. В період навчального року 2023-2024 вчителем фізичного виховання та класним керівником Велько К.А.

Дослідження мало на меті визначити та охарактеризувати психологічний клімат класу, динаміку відносин в класі, враховуючи особливості попередніх років навчання, а саме – переважно онлайн навчання,

перехід школи до навчання за системою НУШ та враховуючи умови перебування країни у воєнному стані, а також те, що навчання відбувається в Київській області з частим перериванням на повітряні тривоги та періодичним приземленням уламків збитих ракет.

Розділ III

Дослідження психологічного клімату учнів п'ятих класів в умовах воєнного стану

3.1. Оцінка психологічного стану учнів та ставлення до навчальних предметів

Оцінка психологічного стану учнів 5 класу досліджувалась методикою «Автопортрет». Учням було запропоновано намалювати, як вони бачать себе на уроці фізичного виховання.

Оцінка результатів відбувалась за рекомендованою послідовністю у посібнику Ільченко І.С. «Арт-терапія: навчальний посібник для студентів» з додаванням інтерпретації фона малюнка – як дитина відчуває себе в зовнішньому світі (таб. 3.1).

Таблиця 3.1

Інтерпретація малюнків за методикою «Автопортрет»

Ознака	Значення критерію	Кількість учнів
Самооцінка (розташування малюнка на листі)	У центрі – адекватна	38%
	У верхній частині листа – завищена	6%
	У нижній частині листа - занижена	56%
Інтелектуальна і соціальна адекватність (голова)	Пропорційна, нормальна за розміром голова - інтелектуальна і соціальна адекватність	67%
	Велика голова - високі інтелектуальні і соціальні домагання	12%

	Маленька голова - інтелектуальна і соціальна неадекватність	21%
Контроль над тілесними потягами (шия)	Нормальна шия - адекватний (збалансований) контроль над тілесними потягами	41%
	Довга шия - потреба в захисному контролі	21%
	Коротка шия - поведінка більше спрямовується спонуканнями, ніж інтелектом; поступки слабкостям	0%
	Відсутність шиї - відсутність контролю	38%
Місцезнаходження базових потреб і потягів (тулуб)	Нормальний, пропорційний тулуб - рівновага потреб і потягів	52%
	Маленький тулуб - заперечення потреб і потягів	6%
	Великий, великий тулуб - незадоволення	21%

	усвідомлюваними потягами	
	Відсутність тулуба - втрата схеми тіла, заперечення тілесних потягів	21%
Зовнішній світ, фон малюнка	Чіткий, структурований, визначений – зовнішній світ зрозумілий	28%
	Заповнений, але не чіткий – зовнішній світ частково зрозумілий	16%
	Присутні окремі елементи – зовнішній світ незрозумілий, але є точки опори	28%
	Відсутній, пустотний, простір – концентрація на власних станах	16%
	Наповнений хаотично – зовнішній світ має багато елементів, людина може втрачати себе в ньому, об'єктність відносно зовнішніх процесів	12%
	Чутливість до критики, громадської думки	Великі вуха - підвищена чуттєвість до

	критики, реактивність на критику	
	Великі очі - підвищена чутливість до критики	12%
Тривожність	Приміщення малюнка в лівій частині листа (інтравертированность)	41%
Страхи	Інтенсивне штрихування	50%
	Обведення контура	12%
	Затушовані зіниці	21%
Агресивність	Сильний натиск	56%
	Жирний контур малюнка	28%
	Ноги розставлені	21%
	Видно зуби (вербальна агресія)	6%
	виділені уши-ноздри-рот (виражена агресивність)	6%
	Підборіддя збільшене і акцентоване	12%
	Ніздрі виділені (примітивна агресія - самосохранительная)	6%
	Руки великі, підкреслені, - компенсація слабкості	12%
Виражений захист	Посмішка	12%

	Руки за спиною або в кишенях	6%
	Людина зображена в профіль (замкнутість)	12%
Егоїзм, нарцисизм	Великий малюнок	22%
Депресія	Малюнок в нижній частині листа	21%
	Скута, статична поза	12%
	Ескізний контур	28%

Завдання виконали 20 учнів. З них 2 намалювали м'ячі, тому у відповідності до таблиці не оцінювались.

Виходячи з аналізу малюнків, можна зробити висновок, що:

1. Самооцінка адекватна у 38% учнів, занижена у 56% учнів і завищена у 6% учнів.
2. Відчуття інтелектуальної та соціальної адекватності присутнє у 67% учнів.
3. Збалансований контроль над тілесними потягами у 41% учнів, потреба у захисному контролі у 21%, відсутність контролю у 38% учнів.
4. Рівновагу потреб та потягів відчувають 52% учнів, заперечення власних потреб у 6% учнів, незадоволення усвідомленими потягами відчувають 21% учнів, втрата схеми тіла або заперечення тілесних потягів властива 21% учнів.
5. Зовнішнє середовище загалом 44% учнів сприймається як повністю або частково зрозуміле, але лише для 28% з них зовнішній світ є чітким і зрозумілим. Для 28% необхідна додаткова підтримка, 12% учнів сконцентровані на власних станах і не надають важливості зовнішньому світу, 12% відчувають об'єктність відносно зовнішніх процесів.
6. Чутливість до критики та громадської думки мають 12% учнів.
7. Тривожність проявлена в малюнках 41% учнів.

8. Ознаки страхів присутні загалом у 83% учнів.
9. Присутня агресивність втому чи іншому вигляді. 56% учнів продемонстрували сильний натиск на малюнку як один з показників агресії.
10. Загалом 30% учнів проявили на малюнках виражений захист.
11. Егоїзм, нарцисизм присутній на малюнках 22% учнів.
12. Від 12% до 28% малюнків мають ознаки депресії (пригніченого стану).

Таким чином, можна зробити висновок про підвищений рівень страхів в класі та підвищений рівень агресії, доволі виражений рівень тривожності. Одночасно з цим, більшість учнів мають відчуття власної адекватності, збалансованості потреб і потягів, поведінки. Відчуття себе у світі та усвідомлення процесів зовнішнього світу є одним з показників стресостійкості. Серед учнів менше половини мають відчуття повної або часткової суб'єктності в зовнішньому світі та відчуття розуміння зовнішнього середовища. Таке співвідношення показників може свідчити про прояви тривожності та агресії як відповідь на зовнішні стресові чинники, важливість розвитку самосвідомості у дітей.

Важливо звернути увагу на те, що більшість учнів мають занижену самооцінку, а деякі учні проявили ознаки депресії, захисту, егоїзму, чутливості до критики та громадської думки. Задля покращення психологічного стану та рівня самооцінки учнів важливо проводити відповідні бесіди та психологічну підтримку, важливо звернути увагу викладачів на таких учнів для корегування взаємодії.

У відповідності до опитувальника щодо ставлення до навчальних предметів, було виявлено наступне (таб.3.2):

Таблиця 3.2

Ставлення до навчальних предметів учнів 5 класу

	на уроці	все зрозуміло	я спокійний	я не боюся	я впевнений	мені легко	мені цікаво
1	Англ. мова	16	15	8	19	21	15
2	Зарубіжна літ-ра	12	18	28	19	20	18
3	Історія	10	8	5	16	12	13
4	Математика	20	21	12	23	23	22
5	Природа	14	13	16	25	17	17
6	Трудове навч-ня	5	12	17	7	11	13
7	Мистецтво	1	5	4	4	2	7
8	Музика	4	10	7	10	7	9
9	Укр. Мова	9	8	3	12	18	10
10	Укр. Літ-ра	5	4	6	6	9	14
11	Фіз-ра	0	7	0	4	1	5
12	Інформатика	7	10	7	11	12	6
13	Основи здоров'я	10	9	7	14	12	11
	Загалом	113	140	120	170	165	160
	Середній бал	0,40	0,49	0,42	0,59	0,58	0,56

1. Більшість дітей відчувають себе впевнено на уроках (середній бал показника 0,59), відчувають, що навчальні предмети їм даються легко (середній бал 0,58). Діти зазначили, що їм цікаво (середній бал 0,56).

2. Трохи менше дітей зазначило, що вони на уроках відчувають себе спокійними (середній бал 0,49)

3. Діти не бояться (середній бал 0,42) і їм все зрозуміло (0,40 середній бал).

Загальна оцінка результатів дозволяє стверджувати, що учні відчувають себе комфортно на уроках, в середньому не мають підвищеної тривоги або стресу на навчання (рис. 3.1).

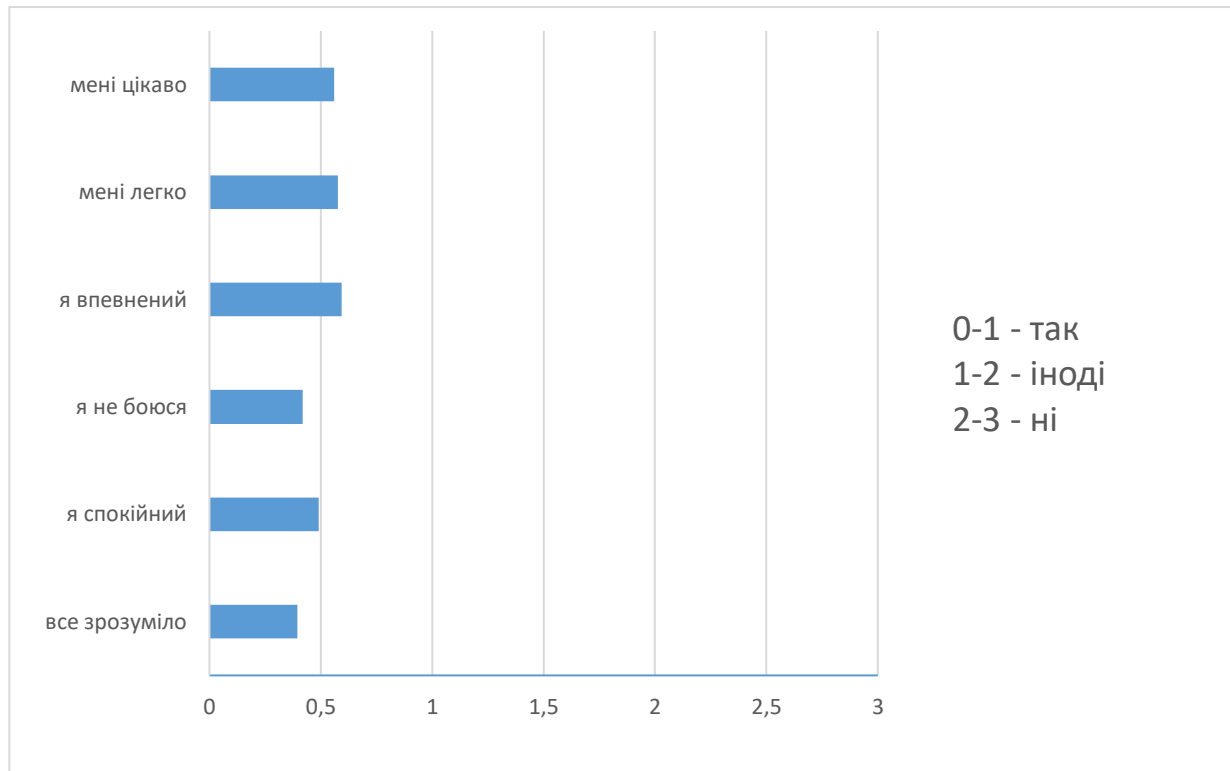

Рисунок 3.1. Ставлення учнів до навчальних предметів

У відповідності до опитування ставлення до навчальних предметів, проведеного в класі, урок фізичного виховання сприймається учнями легко, цікаво, зрозуміло, вони відчують себе впевнено і спокійно. Що і було підтверджено педагогічним спостереженням під час уроків фізичного виховання з класом.

Таким чином, можна стверджувати, що загальний стан дітей в класі задовільний: діти відчують адекватність та гармонічність своїх потреб і їх реалізації, зацікавлені в навчанні, не дивлячись на те, що більшість вчених впевнені, що ситуація війни та переживання стресових ситуацій може знижувати цікавість до навчання. Але, одночасно з цим, важливо відмітити підвищений рівень тривоги, страхів та агресії, що свідчить про накопичені негативні емоції або стани у дітей. Більшість учнів не бачать зовнішній світ чимось визначеним, що може бути ознакою або ж інфантильності, що властиво цьому віку, або ж недостатній усвідомленості відносно зовнішніх подій, що теж може мати негативний вплив на психологічний стан дітей.

3.2. Оцінка відносин в класі

Оцінка відносин в класі відбувалась за допомогою опитувальника «Мій клас» (методика Боврозера у модифікації Ю. Гільбуха) та Соціометрії.

Результати опитувальника представлені в наступній таблиці (таб.3.3).

Таблиця 3.3

Результати опитувальника «Мій клас»

Питання	Так	Ні
	(відсоток)	(відсоток)
Дітям подобається навчатись у нашому класі	69%	31%
Діти у класі завжди б'ються між собою	62%	38%
У нашому класі кожен учень - мій друг	23%	77%
Деякі учні нашого класу нещасливі	69%	31%
Деякі діти в нашому класі є середнячками	62%	38%
З деякими дітьми в нашому класі я не товаришую	69%	31%
Діти нашого класу із задоволенням ходять до школи	38%	62%
Багато дітей з нашого класу люблять битися	77%	23%
Усі учні нашого класу - друзі	23%	77%
Деякі учні не люблять свій клас	62%	38%
Окремі учні завжди прагнуть стояти на своєму	69%	31%
Усі учні нашого класу добре ставляться один до одного	38%	62%
Наш клас веселий	77%	23%
Діти нашого класу багато сваряться	69%	31%
Діти нашого класу люблять один одного як друзі	38%	62%

Загальна кількість опитуваних склала 16 учнів з 25.

За результатами опитування більшість учнів зазначили, що:

1. Дітям подобається навчання в класі – 69%;
2. Діти в класі б'ються між собою – 62%;
3. Діти не вважають, що в класі кожен учень – їх друг – 77%;
4. Діти відмічають, що деякі учні їх класу не щасливі – 69%;
5. Більшість вважає, що деякі учні класу є середнячками – 62%;
6. Більшість не товаришує з деякими учнями в класі – 69%;
7. Більшість відмічає, що діти не ходять в школу із задоволенням – 62%;

8. Більшість відмічає, що діти в класі люблять битися – 77%;
9. Діти не вважають учнями класу друзями – 77%;
10. Більшість спостерігає, що деякі учні не люблять свій клас – 62%;
11. Діти зазначають, що окремі учні завжди прагнуть стояти на своєму – 69%;
12. Більшість не впевнені, що діти в класі ставляться добре один до одного – 62%;
13. Але більшість вважають свій клас веселим – 77%;
14. Діти помічають, що в класі багато сварок – 69%;
15. Більшість не вважає, що діти в класі люблять один одного як друзі – 62%.

У відповідності до методики оцінювання відповідей на опитувальник «Мій клас», можна визначити середнє значення балів по класу таких параметрів:

- ступінь задоволеності (З) – 10 з 15 можливих;
- ступінь конфліктності(К) – 11,5 з 15 можливих;
- ступінь згуртованості(Зг) – 8 з 15 можливих.

В опитуванні взяли участь 13 учнів з класу (таб. 3.4).

Таблиця 3.4

Визначення ступені задоволення, конфліктності, згуртованості в групі

Питання	Так	Ні	Показник
Дітям подобається навчатись у нашому класі	9	4	з
Діти у класі завжди б'ються між собою	7	6	к
У нашому класі кожен учень - мій друг	3	10	зг
Деякі учні нашого класу нещасливі	9	4	з
Деякі діти в нашому класі є середнячками	7	6	к
З деякими дітьми в нашому класі я не товаришую	9	4	зг
Діти нашого класу із задоволенням ходять до школи	5	8	з
Багато дітей з нашого класу люблять битися	10	3	к

Усі учні нашого класу - друзі	3	10	зг
Деякі учні не люблять свій клас	8	5	з
Окремі учні завжди прагнуть стояти на своєму	9	4	к
Усі учні нашого класу добре ставляться один до одного	5	8	зг
Наш клас веселий	10	3	з
Діти нашого класу багато сваряться	9	4	к
Діти нашого класу люблять один одного як друзі	5	8	зг

Для відображення загальної картини класу, як його бачать діти, була розроблена психограма ідеального і реального класу. Показники «ідеального» класу абсолютні, окрім 8 і 9 питань з таблиці, наведеної нижче, де було поставлено 50% як ідеальне співвідношення.

За результатами побудованої психограми можна побачити переважання агресивних станів та пригніченого настрою в класі. Це може свідчити про невміння учнів розпізнавати почуття, витримувати та реалізовувати накопичені психічну енергію. В ідеалі ця енергія могла б іти на формування більшої згуртованості та причетності в класі, прийняття один до одного – саме це може бути довгостроковою метою у організаційно-виховній роботі вчителів цього класу. Також, важливо відмітити позитивну тенденцію в емоційному стані класу, відносно того, що дітям подобається навчатись в класі та вони відчують клас веселим – ці показники є такими, на що можна спиратись в організаційно-виховній роботі з дітьми класу. Важливо звернути увагу на питання 8, яке перевищує ідеальне значення і може демонструвати певне небажання виділяти серед однолітків, що властиво як особливостям даної вікової категорії респондентів, так і тому, що учні в п'ятому класі проходять етап адаптації до школи. В разі подальшої тенденції до збільшення цього показника, можна рекомендувати організувати психологічну і організаційно-виховну роботу з учнями в напрямку розуміння своєї унікальності та сильних сторін особистості (таб. 3.5, рис. 3.2).

Таблиця 3.5

Питання опитувальника «Мій клас» для побудови психограми класу

№	Питання
1	Дітям подобається навчатись у нашому класі
2	Діти нашого класу люблять один одного як друзі
3	У нашому класі кожен учень - мій друг
4	Діти нашого класу із задоволенням ходять до школи
5	Усі учні нашого класу - друзі
6	Усі учні нашого класу добре ставляться один до одного
7	Наш клас веселий
8	Деякі діти в нашому класі є середнячками
9	Окремі учні завжди прагнуть стояти на своєму
10	Діти у класі завжди б'ються між собою
11	Деякі учні нашого класу нещасливі
12	З деякими дітьми в нашому класі я не товаришую
13	Багато дітей з нашого класу люблять битися
14	Деякі учні не люблять свій клас
15	Діти нашого класу багато сваряться

Питання з опитувальника виставлені в такому порядку, щоб психограма мала наглядний вигляд.

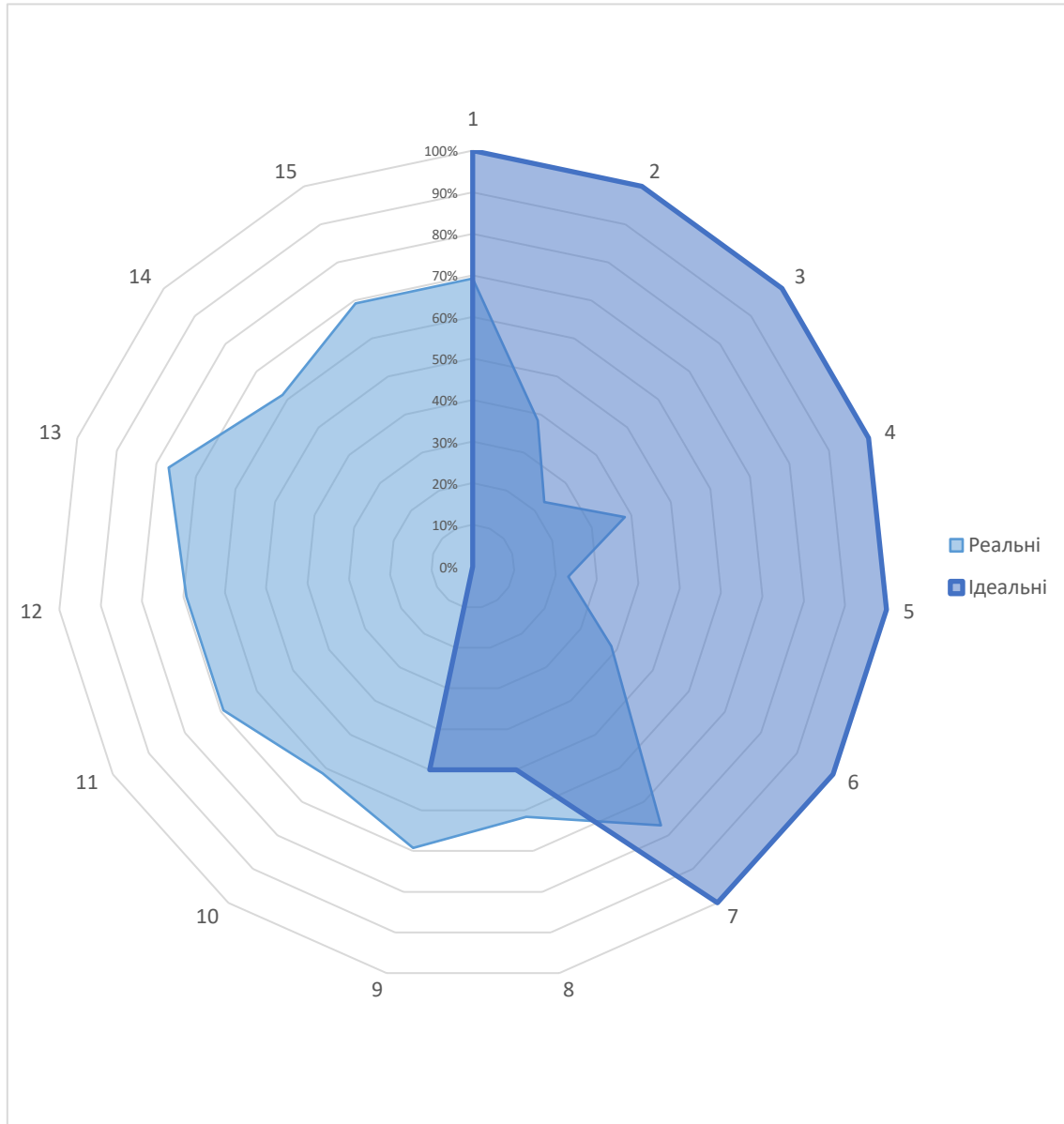

Рисунок 3.2. Психограма «ідеального» і реального класу

Таким чином, важливо відмітити, що відносини в класі мають позитивну тенденцію, не дивлячись на високий рівень конфліктності та недостатній рівень згуртованості. Як відомо, групи проходять певні етапи в своєму формуванні і конфлікти є таким етапом, на якому члени групи визначають свої місця, де виділяються лідери групи. Педагогічне спостереження за класом підтверджує той факт, що група перебуває на етапі формального існування, але показники, що більшість учнів не хотіли б

переходити в інший клас за можливості є позитивними для твердження, що група рухається до свого неформального становлення.

3.3. Характеристика психологічного клімату, соціометрія класу

Для загальної характеристики психологічного клімату класу, того, як самі учні сприймають свій клас, було проведено тест – опитувальник визначення індексу згуртованості групи (за Сішором).

Всього на опитувальник визначення індексу згуртованості групи дали відповідь 11 учнів (таб.3.6).

Таблиця 3.6

Згуртованість класу за Сішором

Питання	Відповіді	Кількість відповідей (відсоток)
Як би ви оцінили свою приналежність до групи?		
	відчуваю себе її членом, частиною колективу	18%
	беру участь у більшості видів діяльності	36%
	беру участь лише в окремих видах діяльності	9%
	Не відчуваю себе членом колективу	9%
	Живу і існую окремо від нього	0%
	не знаю, важко відповісти	27%

Чи перейшли би ви в іншу групу, якщо трапилась би така можливість? (без зміни інших умов)		
	Так, дуже хотів би перейти	9%
	Швидше перейшов би, ніж зостався	9%
	Не бачу ніякої різниці	18%
	Швидше залишився б у своїй групі	0%
	Дуже хотів би залишитись у своїй групі	36%
	Не знаю, важко відповісти	27%
Які стосунки у членах вашої групи?		
	Кращі, ніж у більшості колективів	9%
	Приблизно такі ж, як у більшості колективів	45%
	Гірші, ніж у більшості колективів	18%
	Не знаю, важко відповісти	27%
Які у вас стосунки з класним керівником?		
	Кращі, ніж у більшості колективу	73%
	Приблизно такі ж, як у більшості з колективу	18%
	Гірші, ніж у більшості з колективу	0%
	не знаю	9%
Яке ставлення до праці, навчання у вашому колективі?		
	Кращі, ніж у більшості колективів	9%
	Приблизно такі ж, як у більшості колективів	64%

	Гірші, ніж у більшості колективів	9%
	Не знаю	18%

Таким чином, більшість учнів, загалом 54%, відчують себе членом групи та беруть активну участь в її діяльності, 9% беруть участь в окремих видах діяльності і 9% не відчують себе членами групи, 27% учнів не змогли відповісти на запитання. Жоден учень не відчуває, що живе окремо від групи.

36% учнів зазначили, що вони дуже хотіли б залишитись в своїй групі і не переходити в іншу, 18% не бачать ніякої різниці, загалом 18% перейшли б точно або скоріш за все. 27% учнів не змогли відповісти на запитання.

45% респондентів оцінили відносини в своїй групі як такі ж як і у інших груп (класів), 9% впевнені, що відносини в їх групі кращі, ніж в інших, 18% - впевнені, що відносини гірші, ніж у інших групах. 27% учнів не змогли відповісти на запитання.

Значна більшість опитуваних впевнені в тому, що їх відносини з класним керівником кращі, ніж у інших (73%), 18% вважають, що їх відносини з класним керівником такі ж, як у всіх. 9% учнів не змогли відповісти на запитання. Жоден учень не вважає, що його відносини з класним керівником гірші, ніж у інших.

Ставлення до праці (навчання) 64% респондентів оцінили такими ж, як у інших колективів, 9% вважають ставлення до праці в їх групі кращими, за інші групи, 9% - гірші. 18% учнів не змогли відповісти на запитання.

Індекс згуртованості групи 15,4 – високий.

Виходячи з викладеного вище, можна виділити такі показники психологічного клімату класу, як:

1. Більшість учнів відчують себе членами групи, більшість класу впевнені, що у них кращі відносини з класним керівником, ніж у інших дітей в класі.

2. Спілкуючись з іншими класами та учнями інших класів, більшість респондентів впевнені, що відносини в їх групі, а також відносини до навчання – такі ж самі, як і у інших.
3. Відповідь на запитання чи перейшли б учні в інший клас якщо була б така можливість, свідчать, що більшість респондентів або не перейшла б, або не задавалась таким питанням. Що свідчить про задоволеність групою.

Ці дані підтверджують інформацію, представлену в I розділі, а саме те, що в умовах воєнного стану діти намагаються сформувати більш сильну причетність в групі, що саме група стає зоною безпеки, діти вибудовують контакт із дорослим (класним керівником), що є важливим показником для відчуття безпеки. Спостерігаючи за іншими класами, діти запевняються у власній адекватності відносно шкільного середовища, що допомагає становленню Я – концепції та здорової самооцінки.

Педагогічне спостереження за учнями на уроках підтверджує ці показники тим, що:

1. Якщо інтерес до вправи, завдання втрачало декілька учнів, поступово цей інтерес втрачала і вся група;
2. Учні намагались вибудовувати особистісні контакти з вчителем, розповідати про свої особисті досягнення в житті, хвилювання, але одночасно з цим, мало говорили про відносини в самій групі. Що свідчить про бажання самостійно впливати на відносини в групі;
3. Учні паралелі 5х класів поводити себе на уроках як колективи, однаково – неуважність, небажання виконувати вправи, бажання спілкуватись або грати в телефони, незацікавленість фізичними вправами, але зацікавленість руховими іграми. Різниця проявлялась в інтенсивності емоційного фону класів, кількості учнів на уроці та їх згуртованості на уроці.
4. За спостереженнями під час естафети учнів 5х класів, можна стверджувати, що учні не бажають змінювати клас, навіть при

виборі брати участь в естафеті в команді іншого класу або не брати участь в естафеті взагалі, бо команда свого класу набрана. Це стверджує, що зміна колективу не сприймається більшістю учнів як позитивне явище і може викликати негативні переживання.

Дослідження соціометрії класу мало на меті виявлення лідерів класу та аутсайдерів класу, дослідження стабільності структури класу як групи (рис. 3.3).

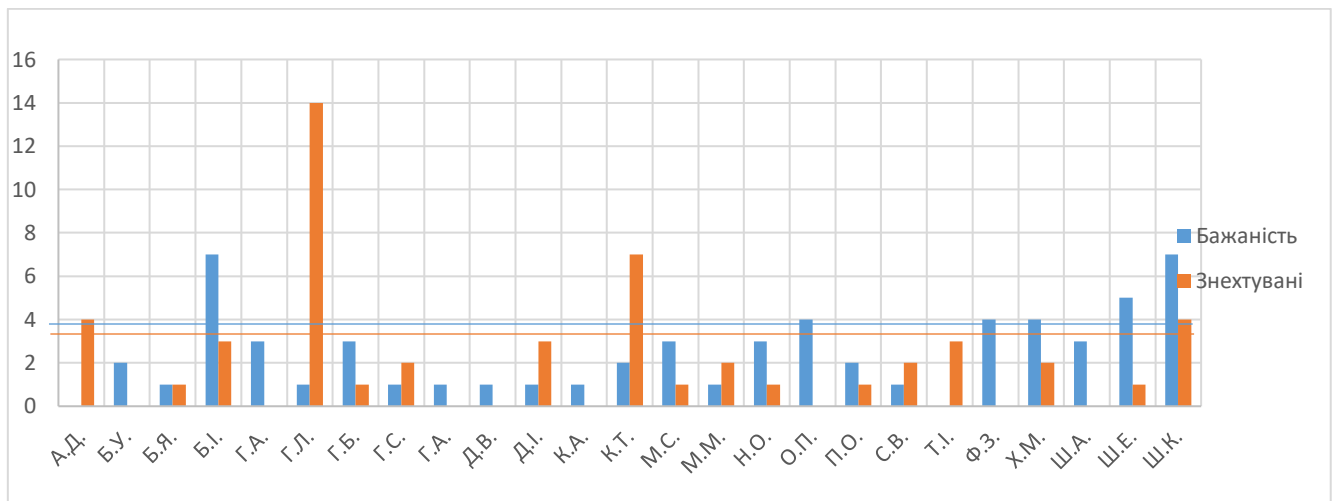

Рисунок 3.3. Виявлення лідерів та аутсайдерів класу

Соціометрія формувалась за особистими перевагами учнів відповідно до запитань:

1. Кого б із класу ви запросили на день народження в першу чергу?
2. Кого б з класу ви запросили на день народження в останню чергу?

У відповідності до результатів соціометрії, представлених на мал.3.3, явно виділяються так звані «соціально бажані» класу та «соціально знехтувані».

Синя та червоні лінії на представленому малюнку є середніми показниками соціальної бажаності та знехтуваності. Всі, хто отримав бали вищі за синю лінію є, так званими, соціально бажаними в позитивних виборах, і всі, хто вище за червону лінію відповідають показникам соціально знехтуваних – в негативних виборах.

Всього було зроблено 47 позитивних виборів і 38 негативних, що свідчить про тенденцію класу до згуртованості.

Окрім того, було проведено дослідження лідерів класу. Це допомогло визначити лідера «організаційного» – того, з ким більшість в класі воліла б готуватись до уроків або здачі нормативів по фізичному вихованню (рис. 3.4). Було визначено лідера класу «авторитетного» – кого більшість в класі обрали б в команду грати проти іншого класу (рис. 3.5) і лідера «довіри» – з ким діти могли б поділитись своїми переживаннями (рис.3.6).

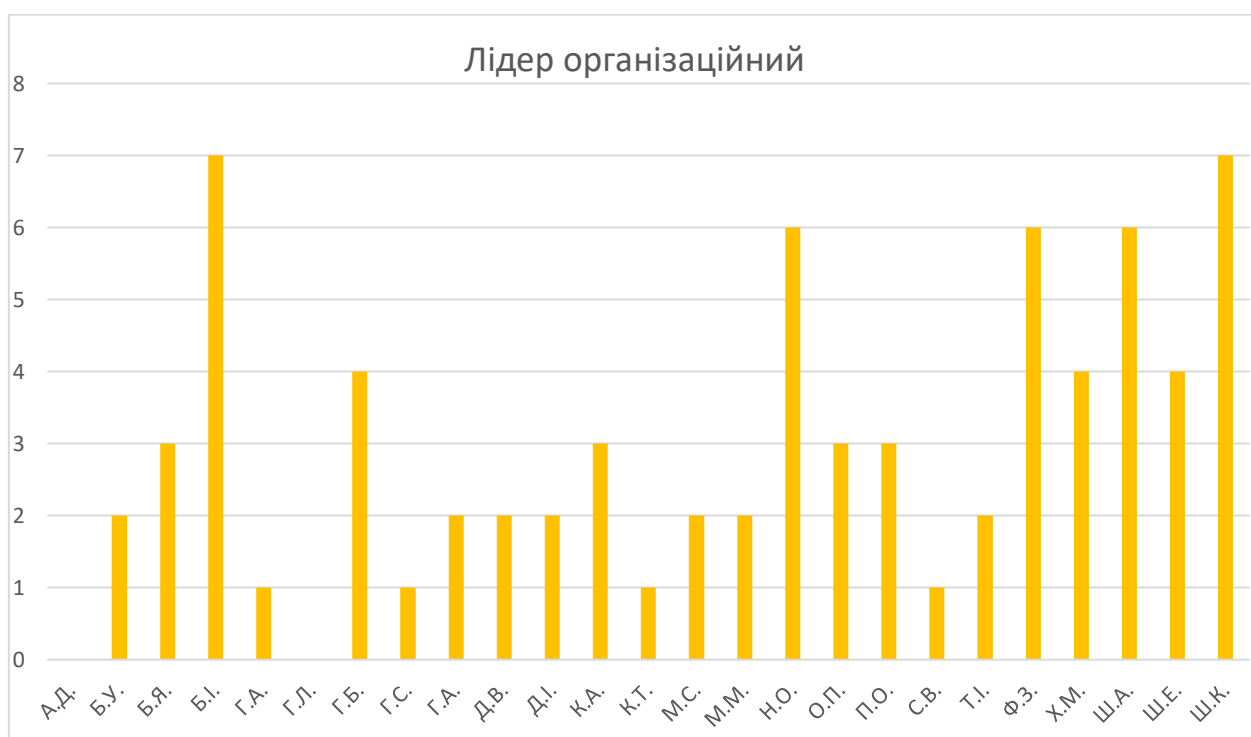

Рисунок 3.4. Дослідження лідерів класу: лідер організаційний

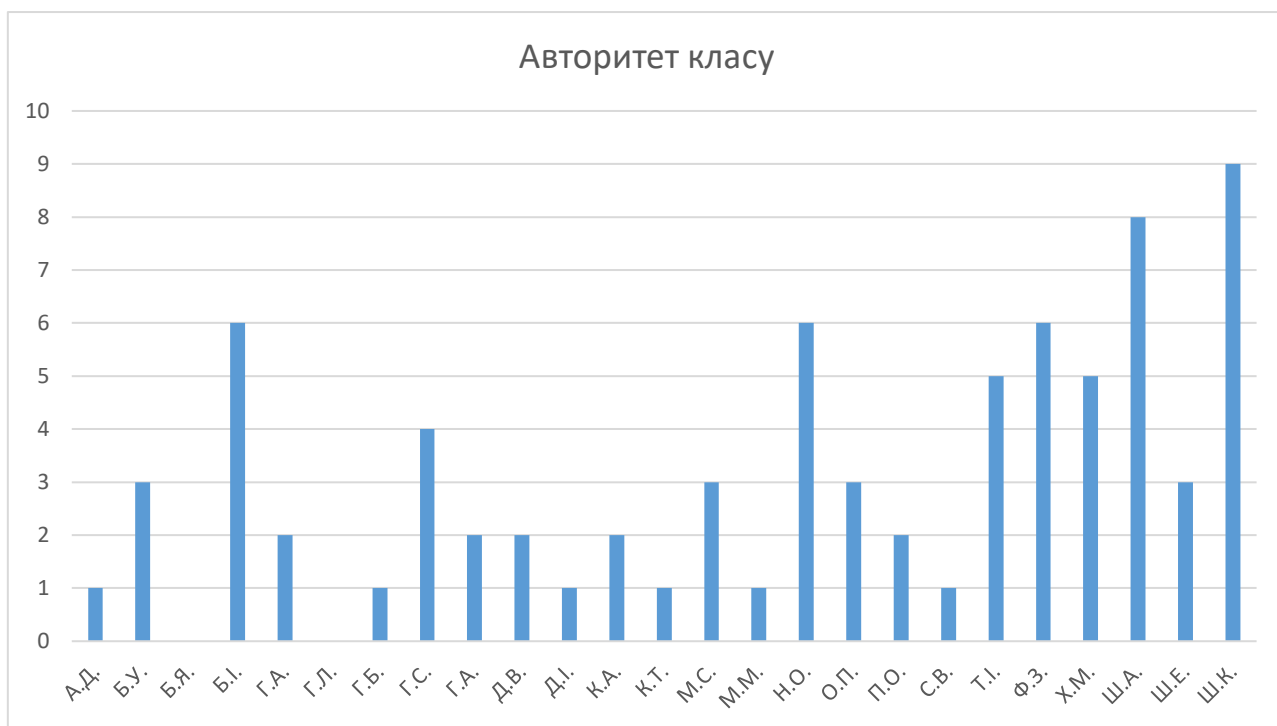

Рисунок 3.5. Дослідження лідерів класу: авторитет класу

Рисунок 3.6 Дослідження лідерів класу: лідер довіри

Зведена картина лідерів класу представлена нижче (рис. 3.7).

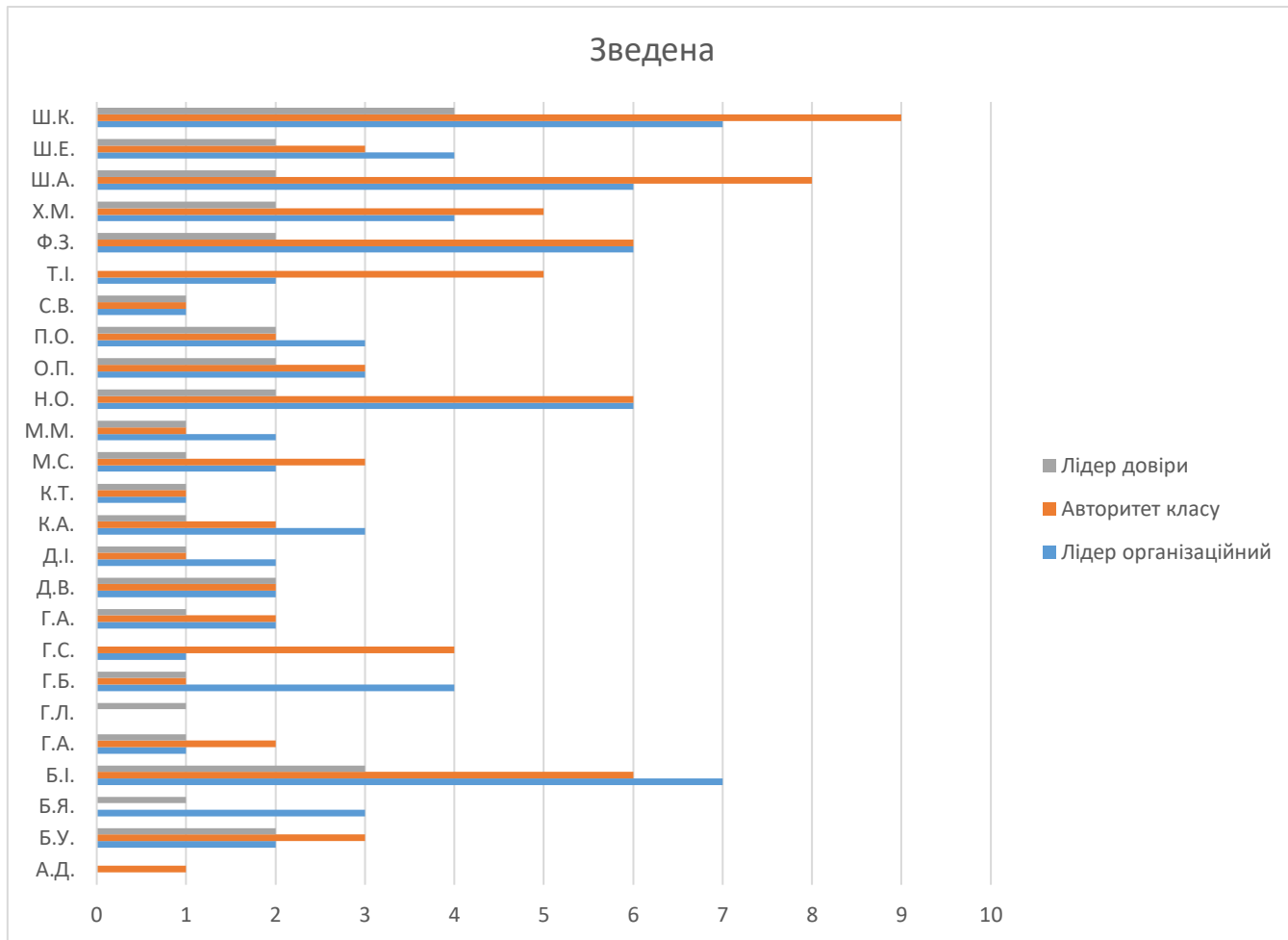

Рисунок 3.7. Зведене дослідження лідерів класу

Лідери класу також проявляють психологічний клімат класу, його потреби та згуртованість.

Лідером є такий член класу, який висувається в результаті взаємодії учнів, для організації класу, певних процесів або для утримання емоційної згуртованості класу.

За пріоритетами якостей лідера, визначеними учнями, пріоритетними є авторитет класу – ті учні, на котрих група могла б покластись під час відповідальних подій в житті класу.

Другим за значенням є лідер «організаційний», котрий зможе організувати навчальний процес, буде утримувати певний «робочий тон» в класі.

Найменше оцінок було отримано в виборі «лідерів довіри», частина учнів зазначили, що не ділились би ні з ким і класі своїми проблемами. Але такий лідер є і на відміну від «авторитету» класу та «організаційного» лідера, ця фігура одна. Що підтверджує її особливість і значимість для діяльності класу.

За загальними результатами соціометрії класу, можна зробити висновки по тенденції позитивних виборів класу, негативних виборів класу, а також – активності дітей в класі, виходячи з того, скільки учнів вони обирали, відповідаючи на запитання. Ці дані представлені нижче (рис.3.8).

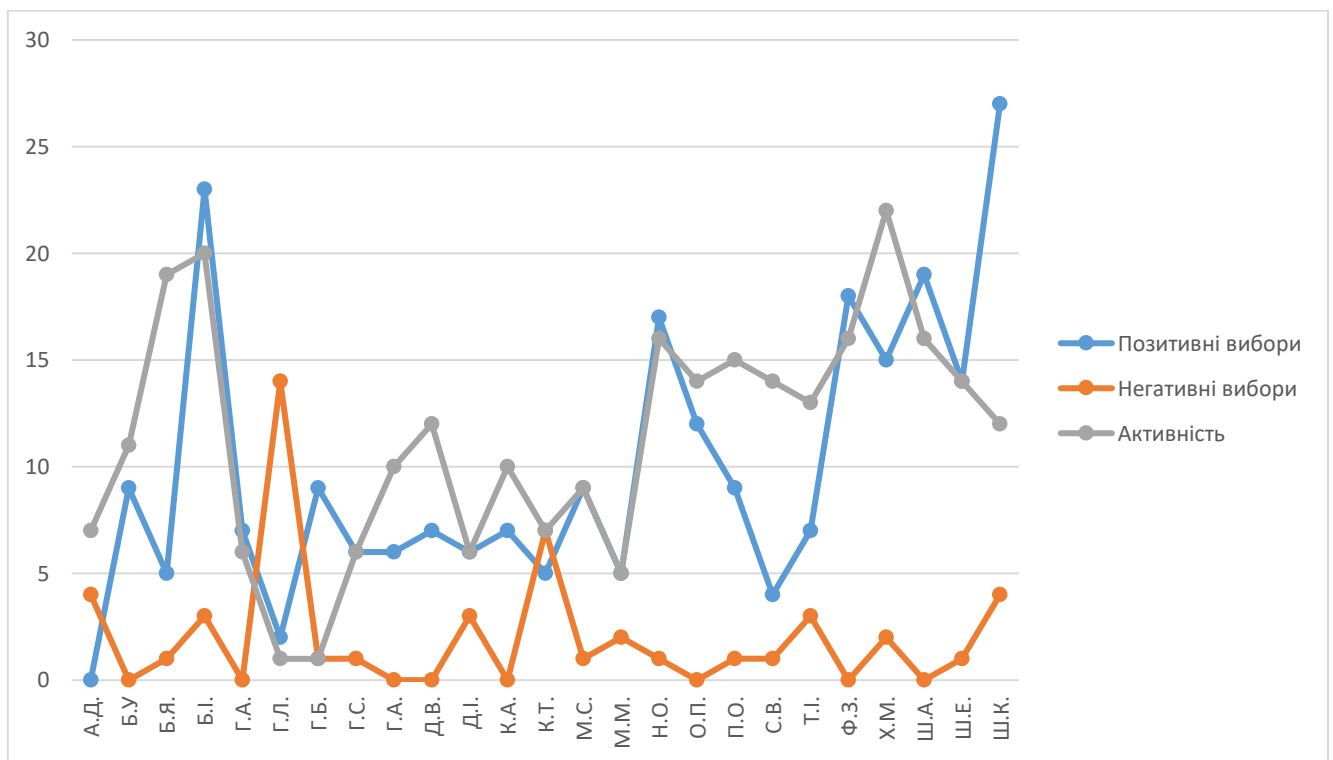

Рисунок 3.8. Соціометрія класу

Важливо відмітити високу активність деяких респондентів, які не отримали багато позитивних чи негативних оцінок, що свідчить на їх включеність в групу та зацікавленість групою.

Одночасно, спостерігаючи за результатами соціограми, можна виділити так званих «знехтуваних» класу і відмітити їх активність.

За результатами дослідження можна виділити точки екстремуму, що може допомогти викладачам помітити зони важливого впливу, як особи, що є

виключеними з групи і не бажають в неї включатись, так і помітити сильні сторони групи – як особи, які є лідерами колективу в різних аспектах і на яких можна спиратись в побудові відносин з усім колективом.

Виходячи з викладеного вище, а також те, що індекс згуртованості групи має на меті визначення ступені інтеграції групи, її злиття в єдине ціле, можна стверджувати, що колектив класу має позитивну тенденцію до згуртованості, має лідерів класу, які є визнаними та можуть слугувати підтримкою в організаційно-виховній роботі з класом. Одночасно, можна виділити учнів, до яких важливо поставитись з особливою увагою для дослідження їх місця в групі, а також для більш легкої інтеграції в колектив.

Висновки до розділу III

Дослідження психологічного клімату п'ятих класів в умовах воєнного стану мало на меті дослідити психологічний стан учнів, їх відношення до навчання, відчуття своєї приналежності до групи та місця в групі, визначення рівня згуртованості класу.

Дослідження продемонстрували занижену самооцінку учнів, потребу в більшому розумінні подій зовнішнього середовища, присутність ознак страхів та тривоги. Деякі учні проявили ознаки пригнічених станів, агресії, захисту. Одночасно з цим діти відчують власну збалансованість. Ці показники можуть свідчити про важливість звертати більше уваги на взаємодію учнів з значимими дорослими – батьками, викладачами для контейнерування почуттів та формування відповідного світосприйняття. На це важливо звертати увагу при організації освітніх процесів для підвищення відчуття самоцінності в учнях, зниження рівня тривоги і напруги на уроках. Можливо, впроваджуючи ігрові методи навчання або командні, де кожен учень міг би проявитися.

Дослідження продемонструвало збереження зацікавленості в навчанні. Але загальний психологічний клімат класу і навчання, як його відчують учні, є агресивним. На це важливо звертати увагу викладачам та психологу школи.

Досліджено структуру класу, лідерів та аутсайдерів класу, індексу згуртованості групи. Ці дані дозволили виділити важливі зони для організаційно-виховного впливу викладачами, зони найближчого розвитку та загальний потенціал групи. Було підтверджено підвищений рівень агресії в класі. Але одночасно було підтверджено високий рівень інтегрованості та активності учнів класу.

Практичні рекомендації

Психологічний клімат п'ятих класах в умовах воєнного стану є важливою сферою для дослідження, оскільки ці класи перебувають в умовах війни майже три роки, одночасно проходять кризовий період переходу з молодшої школи в середню, де відбувається необхідна адаптація до нових навчальних умов, а також – стан і показники учнів п'ятих класів можуть слугувати основою для корекції навчальних програм та акцентів в навчанні в майбутньому.

Виходячи з проведених досліджень, можна рекомендувати звернути увагу на стресостійкість вчителів. З цією метою варто організувати проведення тренінгів, груп психологічної підтримки. Такі заходи покликані створити сприятливі умови для психологічного стану вчителів, на яких покладається відповідальність не тільки за проведення уроків та поведінку учнів, але й за їх психологічний комфорт в межах школи. Важливим є проведення педагогічних нарад за участю психолога для сучасного виявлення та реагування вчителями на учнів, які перебувають в неблагополучних станах.

Для учнів п'ятих класів рекомендуємо проводити командоутворюючі тренінги, естафети, спортивні ігри на паралелі і між школами для підвищення рівня згуртованості класів та реалізації лідерського потенціалу учнів, підтримки рівня мотивації, зниження рівня невключеності та небажаності в групі.

Для покращення психологічного клімату учнів, важливо регулярно проводити не тільки виховну роботу, але й психологічні години з використанням методів арт-терапії для зниження рівня психологічної напруги та підвищення власної самооцінки.

Подальше дослідження психологічного клімату класів в умовах воєнного стану є не тільки перспективними, але й вельми важливими для корекції тенденцій в освіті у відповідності до індивідуальних особливостей дитини, а також рівня тривоги і відчуття себе у світі. Важливим вбачається

проведення психоедукаційної роботи як з викладачами, так і з батьками для підвищення рівня стресостійкості у учнів та розуміння процесів зовнішнього середовища. Важливою є участь батьків в виховному процесі учнів та допомога в зниженні рівня агресії, що природньо підвищений в умовах воєнного стану.

Висновки

Виходячи із поставлених завдань роботи, можна зазначити наступне:

1. Психологічний клімат школярів – це явище, яке досліджується регулярно і має безпосередній зв'язок із зовнішніми чинниками, умовами: соціальними, економічними, політичними, в яких виникає та функціонує. Воєнний стан є однією з таких умов, що не може не впливати на психологічний стан учнів, викладачів, на систему викладання, а відповідно – на психологічний клімат класів. Не дивлячись на це, дане питання в науковій літературі досліджено недостатньо і має перспективи для подальшого вивчення.

2. Дослідження довело, що не дивлячись на високий рівень тривоги, страху, нерозуміння подій зовнішнього світу, учні п'ятих класів мають психологічний фундамент для збереження зацікавленості в навчанні, для формування власних особистостей адекватно зовнішнім умовам.

Учні демонструють згуртованість, не дивлячись на присутність в класі як соціально бажаних елементів, так і соціально знехтуваних. Що свідчить про тенденцію триматись групи під час стресових життєвих умов. Саме ця тенденція може бути використана викладачами та іншими працівниками освіти для підвищення рівня безпеки, включеності, зацікавленості, відчуття причетності учнів у класі. Для цієї мети якнайкраще можуть підійти уроки фізичного виховання з елементами спортивних ігор, а також естафети. Важливим є проведення активностей, де учні будуть гуртуватись в команду проти команди іншого класу, де вони зможуть не тільки сформувати власну самоцінність та відчуття свого місця в групі, але й помітити відмінність власного класу від інших і взяти відповідальність за атмосферу та результат команди.

3. Дослідження довело, що в умовах воєнного стану учні п'ятих класів зберігають зацікавленість до навчання, відчувають впевненість у власних силах та готовність гуртуватись, визначати лідерів для виконання відповідальних завдань.

4. В умовах сьогодення, у відповідності до нашого дослідження, учням важливо відчувати причетність один до одного, а також – формувати гарні відносини з дорослими. Що покладає на викладачів додаткову відповідальність по розвитку емоційного інтелекту серед учнів та власної емпатії.

Список використаних джерел

1. Андросович К. А. Психологічні основи соціалізації обдарованої учнівської молоді в умовах сучасного соціуму. Дисертація, Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля. Київ, 2023. 405с.
2. Бріскін Ю. А. Організація і проведення педагогічного спостереження. Лекція з навчальної дисципліни «Методи наукових досліджень у спорті». Львівський державний університет фізичної культури. Львів, 2018. 11 с.
3. Бродовська О. В. Кваліфікаційна робота магістра на тему «Особливості формування згуртованості молодших школярів в умовах соціально-психологічного тренінгу», Житомирський державний університет імені Івана Франка соціально-психологічний факультет кафедра теоретичної та практичної психології, м. Житомир, 2018. 166 с.
4. Бикова І. М. Соціально-психологічний клімат в колективі бізнес-організації: теоретичні аспекти. Збірник наукових праць інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України, 2005. С. 241-250 URL: <http://appspsychology.org.ua/data/jrn/v9/i10/30.pdf>.
5. Вовчанська В. Взаємодія учасників навчально-виховного процесу як засіб формування особистості школяра. Фізична культура, спорт та здоров'я нації: збірник наукових праць. Випуск 19 (Том 1). Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського; головний редактор В.М. Костюкевич. Вінниця: ТОВ «Планер», 2015. С. 63-66
6. Гаркуша С. В. Методи математичної статистики в педагогічних дослідженнях. Навчально-методичний посібник для аспірантів. Чернігів, 2019. 72 с.
7. Гнатюк О. В. Адаптаційні розлади в учнів молодшого шкільного віку в умовах воєнного стану. Особистісні та ситуативні детермінанти здоров'я: Матеріали VII Всеукраїнської науково-практичної конференції м. Київ, 17 листопада 2022 р. : матеріали і тези доповідей . Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України, м. Київ, Україна, 2022. С. 44-47

8. Грибан Г. П. Фізичне виховання і воля: монографія. Вид-во "Рута". Житомир, 2008. 168 с.
9. Гузар В. М., Шалар, О.Г., Норик, А.О. Деякі фактори, що впливають психологічний клімат жіночої футбольної команди. Проблеми та перспективи розвитку спортивних ігор та єдиноборств у висщих навчальних закладах: матеріали X Междунар. науч. конф., Белгород: ХГАФК, Т.2, 2014. С. 28-31.
10. Дубровинський Г. Р. Методика проведення «універсальної» соціометрії. Вісник Національного університету оборони України 2, 2012. С. 159-164.
11. Журавська Н. С., Ящур С. П., Олещенко О. В. Соціально-психологічний клімат педагогічного колективу: особливості стилів керівництва. Імідж сучасного педагога. Педагогічний менеджмент, 4(187), 2019. С.15–18. [https://doi.org/10.33272/2522-9729-2019-4\(187\)-15-18](https://doi.org/10.33272/2522-9729-2019-4(187)-15-18)
12. Зливков В., Лукомська С. Діти війни: теоретико-методичні і практичні аспекти психологічної допомоги. Київ.- Ніжин: Видавець ПП Лисенко М.М., 2022. 95 с.
13. Іваній І. В. Психологія фізичного виховання та спорту: навчально-методичний посібник. ФОП Цьома С.П., Суми, 2016. 204 с.
14. Іванова Т. М. Шкільна медіація як засіб формування безпечного освітнього середовища. Матеріали II Всеукраїнського форуму «Соціально-психологічні та правові аспекти протидії насиллю в освітніх закладах»: збірник доповідей та тез. Дніпро: ВНПЗ «ДГУ», 2021. С. 91-96
15. Ільченко І. С. Арт-терапія: навчальний посібник для студентів. Видавничо-поліграфічний центр «Візаві», Умань, 2013. 150 с.
16. Калашник Д. С. Психологічні особливості та аналіз умов формування дитячого колективу. Сучасні аспекти модернізації науки: стан, проблеми, тенденції розвитку: матеріали XXVII Міжнародної науково-практичної конференції / за ред. І.В. Харченко, Є.О. Романенка. м. Ліон (Франція): ГО «ВАДНД», 07 грудня 2022 р. С. 201-205

17. Карамушка Л. М. Психолого- організаційні детермінанти забезпечення психологічного здоров'я персоналу освітніх організацій в умовах соціальної напруженості: монографія. Видавець Вікторія Кундельська, Київ – Львів, 2021. 278 с
18. Карпюк Ю. Я. Практикум з загальної психології: навчально-методичний посібник. Івано-Франківськ, 2016. 145 с.
19. Карплюк С. О. Формування сприятливого соціально-психологічного клімату в студентській академічній групі педагогічного ВНЗ. Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді: Збірник наукових праць, вип. 9. Київ, 2006. С. 421 – 429
20. Клименко В. В. Психологія спорту: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. МАУП, Київ, 2006. 432 с
21. Кузьміна О. Специфіка роботи шкільного психолога. Гуманізація навчально-виховного процесу: Збірник наукових праць. Випуск XXVII. За загальною редакцією В.І.Сипченка. Слов'янськ: Видавничий центр СДПУ, 2005. С. 178-182
22. Кутєпова С. С. Особливості побудови ефективного шкільного клімату. Наукова школа академіка Івана Зязюна у працях його соратників та учнів : матеріали 7-ї Міжнар. наук.-практ. конф., 25-26 травня 2021 р. За заг. ред. О. Г. Романовський ; Нац. техн. ун-т "Харків. політехн. ін-т". Харків, 2021. С. 249-253.
23. Курмишева Н. І. Шкільна атмосфера як духовна складова освітнього середовища: фінський досвід. Імідж сучасного педагога, 4 (181). Полтава, 2018. С. 31–33.
24. Лемак М. В., Петрище В. Ю. Психологу для роботи. Діагностичні методики: збірник. Вид 2-ге. Видавництво Олександри Гаркуші, Ужгород, 2012. 616 с
25. Литвинчук Н., Смолінчук Л., Дараган А. Вплив психологічних чинників на конфліктну поведінку у підлітків. Вісник Національного

авіаційного університету. Серія: Педагогіка. Психологія: зб. наук. пр. Вип. 1(20). Київ, 2022. С. 87-100

26. Максимович А. Соціально-психологічний клімат колективу та шляхи його оптимізації. Актуальні проблеми менеджменту та публічного управління в умовах інноваційного розвитку економіки : матеріали доп. Всеукр. наук.-практ. інтернет-конф. з між нар. участю, Ч. 2, редкол. : Р. Р. Августин, А. Ю. Васіна, Т. Л. Желюк [та ін.] ;відпов. за вип. М. М. Шкільняк. ТНЕУ, Тернопіль, 2020. С. 297- 299

27. Фіданян О., Войцехівський М., Дідур О. Організація освітньої діяльності в закладах освіти Києва в умовах воєнного стану. Методичні рекомендації: навч.- метод. посіб. Київ, 2024. 428 с.

28. Марченко О. Холодова О. Дослідження фізичної підготовленості учнів молодшого шкільного віку в умовах воєнного стану. Спортивна медицина, фізична терапія та ерготерапія 1. Київ, 2023. С. 70-74.

29. Ольхова-Марчук Н. В. Формування культури міжособистісних взаємин молодших школярів у процесі фізичного виховання. Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук ТНПУ ім. В. Гнатюка. Тернопіль, 2010. 21с.

30. Опачко М. В. Матеріали педагогічної практики (психолого-педагогічний аспект) Методичний посібник. УжНУ, Ужгород, 2020. 54 с

31. Осика О. Хлебосолова О. Структура соціально-психологічного клімату в колективі Гуманізація навчально-виховного процесу: збірник наукових праць / За заг. ред. проф. В.І. Сипченка, спецвип. 9. СДПУ, Слов'янськ, 2012. С. 234-239

32. Підчасов Є. В. Стресові стани дитини під час війни. Особистість, Суспільство, Війна. Харків, 2022. С. 93-95

33. Подзолока Т. Ю. Кваліфікаційна робота магістра на тему «Особливості адаптації учнів п'ятих класів в умовах воєнного стану», Національний аерокосмічний університет ім. М.Є. Жуковського «Харківський

авіаційний інститут» Гуманітарно-правовий факультет Кафедра психології, Харків, 2022р. 68 с.

34. Поклад І. М. Особливості підтримки психічного здоров'я дітей у період війни. Психологія і війна. Збірник матеріалів XIV Міжнародної науково-практичної конференції. Ніжин, 2024. С. 283 – 286

35. Пророк Н. В. Психологічне діагностування проявів адаптаційних розладів у суб'єктів освітнього простору в умовах воєнного стану і післявоєнного відновлення країни : практичний посібник. Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України, Київ, 2023. 220 с.

36. Пушкар З. Соціально-психологічний клімат у колективі та чинники, що впливають на його формування. Українська наука: минуле, сучасне, майбутнє, вип. 18, 2013. С. 133-143
http://nbuv.gov.ua/UJRN/Un_msm_2013_18_18.

37. Середа І. Д. Фізичне виховання як соціальне явище. The 6 th International scientific and practical conference — Topical issues of modern science, society and education (December 26-28, 2021) SPC — Sci-conf.com.ua, Kharkiv, Ukraine. 2021. С. 785-793

38. Сміт П. Діти та війна. Навчання технік зцілення. Для дітей віком від 8 до 18 років. Галицька Видавнича Спілка, Львів, 2022. 108 с

39. Стратієнко Д. Організаційно-методичні засади використання арт-терапевтичних технік і прийомів у роботі практичного психолога. Сучасна психологія: проблеми та перспективи. Збірник наукових праць за матеріалами Всеукраїнської науково-практичної конференції «Сучасна психологія: проблеми і перспективи». РВВ ІДГУ, Ізмаїл, 2022. С. 121-124

40. Терещенко Л. А., Кесьян Т. В. Психологічна діагностика взаємодії суб'єктів освітнього простору: методичні рекомендації. Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України, Київ, 2023. 63 с

41. Фурман О. Є. Психологічні параметри інноваційно-психологічного клімату загальноосвітнього навчального закладу. Дис. д-ра психол. Наук, Тернопільський нац. ун-т . Тернопіль, 2015 . 467 с

42. Холодова О. С., Марченко О. Ю., Осадча Н. М. Вплив засобів фізичного виховання на загальний стан дітей шкільного віку в умовах війни. Спортивна медицина, фізична терапія та ерготерапія №1, 2024. С.151-157 DOI: <https://doi.org/10.32652/spmed.2024.1.151-157>

43. Хоменко Є. Г. Психологічний клімат в учнівських групах з різними типами і моделями взаємодії з учителем. Психологічні координати розвитку особистості: реалії і перспективи: зб. наук. матеріалів V Міжнарод. наук.-практ. онлайн-конф. Полтава, 2020. С. 168-171

44. Хомяк Г. Поняття про психологічний клімат спортивної команди. Global Issues and Decisions: Proceedings of the 2nd International Scientific and Practical Internet Congress, April 10-11, 2023. FOP Marenichenko V.V., Dnipro, Ukraine. С. 67-70

45. Чередник О. А. Дослідження впливу психологічного клімату в класі на емоційно-мотиваційну сферу підлітка. Збірник тез доповідей науково-педагогічних працівників та аспірантів LIV конференції Української інженерно-педагогічної академії (м. Харків, 11-14 травня 2021 р.) : за заг. ред. Г.С. Грінченко ; Укр. інж.-пед. акад. Харків, 2021. С. 33-40

46. Чистенко І. Г. "Особливості адаптації учнів різних вікових груп до стресових чинників." Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Сер.: Психологічні науки 114. Чернігів, 2013. С. 204-207

47. Шиловська О. М. Особливості психологічної підтримки дітей під час війни. Методи та засоби психологічної допомоги постраждалим у подоланні ПТСР: тези доповідей науково-практичної конференції, 30 вересня 2023 р. Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України, Київ- Біла Церква, 2023. С. 252 – 255

48. Шурпик О. Фізичне виховання – складова здорового способу життя студента в умовах воєнного стану. Збірник тез доповідей VI Міжнародної науково-практичної конференції з економічних та гуманітарних питань. У 2-х томах. Т. II. ДВНЗ УДХТУ, Дніпро, 2024. С. 261-263

49. Яланська С. П. Творча компетентність менеджера та соціально-психологічний клімат у колективі. Науковий вісник Полтавського університету економіки і торгівлі № 6 (51), ч. 2. Полтава, 2011. С. 128-131
50. Bolotnikova Inga, et al. "Psychological well-being of a pedagogue in the conditions of war." *Revista Eduweb* 17.2, 2023. Pp 149-160
51. Dincer Beste "Investigating the School Climate Perceptions and School Motivations of Middle School Students." *International Journal of Educational Methodology* 7.2, 2021. Pp. 361-372
52. Lawrence James R., et al. "Organizational and psychological climate: A review of theory and research." *European Journal of work and organizational psychology* 17.1, 2008. С. 5-32
53. Lass-Hennemann, Johanna, et al. "Generation climate crisis, COVID-19, and Russia–Ukraine-war: global crises and mental health in adolescents." *European Child & Adolescent Psychiatry* 33.7, 2024. Pp 2203-2216
54. Lopatovska Irene, and Celia Coan. "Understanding ways to support teens and parents affected by Russia–Ukraine war." *Journal of Documentation* (2024). pp. 857-881
55. Malykhin Oleksandr Volodymyrovych, Nataliia Oleksandrivna Aristova, and Julia Andriyivna Bondarchuk. "Providing quality education to school-age children in times of war in Ukraine: A netnographic analysis." *The New Educational Review* 69, 2022. Pp 180-190

Додатки

Додаток А

Тест-опитувальник визначення індексу згуртованості групи (за Сішором).

Питання	Відповіді	Ба ли
Як би ви оцінили свою приналежність до групи?		
	відчуваю себе її членом, частиною колективу	5
	беру участь у більшості видів діяльності	4
	беру участь лише в окремих видах діяльності	3
	Не відчуваю себе членом колективу	2
	Живу, існую окремо від нього	1
	не знаю, важко відповісти	1
Чи перейшли би ви в іншу групу, якщо трапилась би така можливість? (без зміни інших умов)		
	Так, дуже хотів би перейти	1
	Швидше перейшов би, ніж зостався	2
	Не бачу ніякої різниці	3
	Швидше залишився б у своїй групі	4
	Дуже хотів би залишитись у своїй групі	5
	Не знаю, важко відповісти	1
Які стосунки у членах вашої групи?		
	Кращі, ніж у більшості колективів	6
	Приблизно такі ж, як у більшості колективів	2
	Гірші, ніж у більшості колективів	2
	Не знаю, важко відповісти	1
Які у вас стосунки з класним керівником?		
	Кращі, ніж у більшості колективу	3
	Приблизно такі ж, як у більшості з колективу	2

	Гірші, ніж у більшості з колективу	1
	не знаю	1
Яке ставлення до праці, навчання у вашому колективі?		
	Кращі, ніж у більшості колективів	3
	Приблизно такі ж, як у більшості колективів	2
	Гірші, ніж у більшості колективів	1
	Не знаю	1

Додаток Б

Опитувальник «Мій клас» (методика Боврозера у модифікації Ю. Гільбуха).

Питання	Так	Ні	Реверсна оцінка
Дітям подобається навчатись у нашому класі			
Діти у класі завжди б'ються між собою			
У нашому класі кожен учень - мій друг			
Деякі учні нашого класу нещасливі			*
Деякі діти в нашому класі є середнячками			
З деякими дітьми в нашому класі я не товаришую			*
Діти нашого класу із задоволенням ходять до школи			
Багато дітей з нашого класу люблять битися			
Усі учні нашого класу - друзі			
Деякі учні не люблять свій клас			*
Окремі учні завжди прагнуть стояти на своєму			
Усі учні нашого класу добре ставляться один до одного			
Наш клас веселий			
Діти нашого класу багато сваряться			
Діти нашого класу люблять один одного як друзі			

Додаток В

Опитувальник «Ставлення до навчальних предметів» (за методикою С. Левченко).

	на уроці	все зрозуміло	я спокійний	я не боюся	я впевнений	мені легко	мені цікаво
1	Англ. мова						
2	Зарубіжна літ-ра						
3	Історія						
4	Математика						
5	Природа						
6	Трудове навч-ня						
7	Мистецтво						
8	Музика						
9	Укр. мова						
10	Укр. Літ-ра						
11	Фіз-ра						
12	Інформатика						
13	Основи здоров'я						

Додаток Г

Методика «Автопортрет» оцінювалась за зведеною таблицею інтерпретацій символів.

Ознака	Значення критерію
Самооцінка (розташування малюнка на листі)	У центрі – адекватна
	У верхній частині листа – завищена
	У нижній частині листа - занижена
Інтелектуальна і соціальна адекватність (голова)	Пропорційна, нормальна за розміром голова - інтелектуальна і соціальна адекватність
	Велика голова - високі інтелектуальні і соціальні домагання
	Маленька голова - інтелектуальна і соціальна неадекватність
Контроль над тілесними потягами (шия)	Нормальна шия - адекватний (збалансований) контроль над тілесними потягами
	Довга шия - потреба в захисному контролі
	Коротка шия - поведінка більше спрямовується спонуканнями, ніж інтелектом; поступки слабкостям
	Відсутність шиї - відсутність контролю
Місцезнаходження базових потреб і потягів (тулуб)	Нормальний, пропорційний тулуб - рівновага потреб і потягів
	Маленький тулуб - заперечення потреб і потягів
	Великий, великий тулуб - незадоволення усвідомлюваними потягами
	Відсутність тулуба - втрата схеми тіла, заперечення тілесних потягів
Чутливість до критики, громадської думки	Великі вуха - підвищена чутливість до критики, реактивність на критику
	Великі очі - підвищена чутливість до критики
Тривожність	Сильний натиск
	Приміщення малюнка в лівій частині листа (интравертированность)

	Перемальовування і стирання
	Заптріховане волосся (занепокоєння)
	Руки притиснуті до тіла
Страхи	Інтенсивне штрихування
	Обведення контура
	Затушовані зіниці
Агресивність	Сильний натиск
	Жирний контур малюнка
	Ноги розставлені
	Видно зуби (вербальна агресія)
	виділені уши-ноздри-рот (виражена агресивність)
	Підборіддя збільшене і акцентоване
	Ніздрі виділені (примітивна агресія - самосохранительная)
	Руки великі, підкреслені, - компенсація слабкості
	Зброя
Виражений захист	Посмішка
	Руки за спиною або в кишенях
	Людина зображена в профіль (замкнутість)
Егоїзм, нарцисизм	Пише своє ім'я
	Великий малюнок
	Очі без зіниць; напівприкриті очі (зосередженість на собі)
Депресія	Малюнок в нижній частині листа
	Слабкий натиск і контур
	Скута, статична поза
	Ескізний контур
Залежність (у тому числі і від матері)	Великий (червоний) рот
	Гудзики по центральній осі
	Маленькі ступні і долоні
	Наявність кишень (залежність від матері) і у чоловіка, і у жінки
	Груді дуже підкреслені (залежність від матері) у чоловіка
Емоційна незрілість, інфантилізм	Очі без зіниць
	Опускання шиї
	Дитячі риси обличчя

	Пальці як листочки або грона винограду
Демонстративність	Довгі вії
	Волосся приділено багато уваги
	Виділені великі губи
	Одяг, що ретельно промальовував, прикрашена
	Макіяж і прикраси